

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI**

**EVLIYA ÇELEBİ'NİN ANLATIMIYLA SAKIZ KALESİ:
BİR MİMARİ DEĞERLENDİRME**

Yüksek Lisans Tezi

Ceren Tuğçe VAROL

Ankara-2018

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI**

**EVLIYA ÇELEBİ'NİN ANLATIMIYLA SAKIZ KALESİ:
BİR MİMARİ DEĞERLENDİRME**

Yüksek Lisans Tezi

Ceren Tuğçe VAROL

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Z. Kenan BİLİCİ

Ankara-2018

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI

Ceren Tuğçe VAROL

EVLIYA ÇELEBİ'NİN ANLATIMIYLA SAKIZ KALESİ:
BİR MİMARİ DEĞERLENDİRME

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Z. Kenan BİLİCİ

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

Prof. Dr. Z. Kenan BİLİCİ

Prof. Dr. Alev ÇAKMAKOĞLU KURU

Doç. Dr. Muharrem ÇEKEN

İmzası

Tez Sınavı Tarihi: 02.08.2018

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (03/08/2018)

Ceren Tuğçe VAROL

ÖNSÖZ

Sakız Adası'nda tarihî kaleyi de içine alan Sakız Şehri, özellikle son iki yüz yılda geçirdiği büyük felâketlerin ardından ve koruma adına yaşadığı bütün olumsuzluklara rağmen, yüzyıllara tanıklık etmiş olan maddi kültür mirasının kalıntılarını barındırmaya devam etmektedir. Adanın nispeten korunaklı bölgelerde kurulu köylerinde genel karakterini büyük ölçüde koruyabilmiş olan mimarî gelenek, adanın doğal güzellikleri ile birleşmekte; bu görünüme, Ortaçağ'ın Nea Moni Manastırı gibi anıtsal ve manevî değerini günümüzde hâlen koruyan yapıları da katılarak eşsiz bir silüet ortaya koymaktadır. Ne yazık ki, Sakız şehir merkezi için benzer şeyler söylemek zor görünüyor. Ancak zengin, ihtişamlı ve kalabalık bir liman-kenti olduğu günlerinin yitip gitmiş anılarını, geçirdiği tüm müdahalelere rağmen, kalenin bedenlerinde bıraktığı izlerden okumak yine de mümkündür.

Anadolu'nun batı kıyılarına oldukça yakın olan ada, Çeşme'nin âdeta doğal bir uzantısıdır ve bu hâliyle, yüzlerce yıl boyunca ayrıcalıklı bir konumda bulunmuştur. Doğu Akdeniz ticaret rotalarının kesiştiği bir merkez olmasıyla, bölgedeki büyük devletlerin güç mücadelelerine ve korsan yağmalarına sahne olmuştur. Bundan dolayı henüz 9. yüzyılda *basit* surlarla çevrelenen bölge, ilerleyen dönemlerde ciddi bir müstâhkem mevkiye dönüşmüştür.

Bu tez çalışması, günümüze büyük ölçüde harabe olarak ulaşabilmiş Sakız Kalesi ve bunun çevresinde şekillenmiş olan kent fiziğini, 17. yüzyıldaki durumu ile ilişkilendirerek yorumlamaya çalışmaktadır. Dolayısıyla Evliya Çelebi'nin 1671 yılındaki gözlemleri, bunun öncesi ve sonrasındaki durumu değerlendirmek noktasında teze dayanak oluşturmaktadır.

Bu tezin hazırlanmasında, konunun belirlendiği ilk günden son ana kadar ilgisini ve yardımlarını eksik etmeyen, üzerimde büyük emeği olan değerli danışman hocam Prof. Dr. Z. Kenan BİLİCİ'ye teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca ciddi iş yoğunluklarının arasında büyük bir özveri ile Yunanca ve İtalyanca kaynaklarımın çevirileri ile ilgilenen Melih YEŞİLBAĞ, Hasan MÜNÜSOĞLU, Ayşegül KOCA ve Uğur ŞAHİN'e; bu süreçte desteklerini ve ilgilerini esirgemeyen çok değerli dostlarım Sevim BURULDAY, Yasin EZİK, İlkül KAYA ZENBİLCİ, Emre KOLAY, İpek NALBANT, Hakan Kağın BALTACI ve Betül ÖZTÜRK'e; başım her sıkıştığında kapılarını çaldığım ve büyük yardımlarını gördüğüm saygıdeğer Bölüm hocalarıma sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. Ve son olarak, her zaman büyük bir sevgi, ilgi ve sabırla yanımda olan ve tüm stresli anlarımı şikâyet etmeden benimle paylaşan; büyük fedakârlıklarını asla unutmayacağım annem Gül YÜCEL, kardeşim Umut Mert VAROL ve Atılın KOYUNCU'ya özel olarak teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	iii
TABLO, PLAN VE FOTOĞRAFLAR LİSTESİ.....	v
KISALTMALAR.....	viii
GİRİŞ.....	1
I. TARİHSEL AÇIDAN SAKIZ ADASI.....	3
I.1. Osmanlı İdaresi Öncesi Sakız Adası Hakkında Bilinenler.....	3
I.2. Adanın Doğu Akdeniz Ticareti Açısından Önemi, Üretim ve Ticaret Faaliyetleri.....	9
I.3. Sakız Adası'nın Fethi ve Osmanlı Yönetimi (1566-1912).....	13
II. EVLİYA ÇELEBİ'NİN SAKIZ KALESİ VE ŞEHRİ ANLATIMLARINA İLİŞKİN GÖZLEMLER.....	23
III. ÇELEBİ SONRASI SAKIZ KALESİ'NE İLİŞKİN BAZI TESPİTLER.....	46
III.1. Evliya Çelebi'den Günümüze Ulaşamayanlar.....	46
III.1.1. Kuşatmalar, Korsan Saldırıları ve Ayaklanmalar.....	47
III.1.2. İzmir Limanı'nın Durumu ve Sakız Adası'na Etkileri.....	54
III.1.3. Sakız Adası'nın DepremSELLİĞİ.....	58

IV. SAKIZ KALESİ: GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU ÜZERİNDEN
DEĞERLENDİRMELER.....67

SONUÇ.....76

KAYNAKÇA.....79

PLANLAR.....83

FOTOĞRAFLAR.....86

ÖZET

ABSTRACT

TABLO, PLAN VE FOTOĞRAFLAR LİSTESİ

Tablo 1: Sakız Adası merkezli depremler.

Plan 1: Sakız Kalesi planı.

Plan 2: *Palaiókastro* (Eski Kale)'yi gösterir plan.

Plan 3: *Antonio Zeno* Burcu planı.

Plan 4: Kalenin burçlarını gösterir çizim. **A**-Güney burcu **B**-Üçgen burç **C**-Güneybatı burcu **D**-Üst kısmı yıkılmış olan burç **E**-Çokgen planlı batı burcu **F**-Üst kısmı büyük ölçüde yıkılmış olan batı kapısı burcu **G**-Kuzeybatı burcu **H**-Kuzey burcu (*Antonio Zero* Burcu) **I**-(Bugün tümüyle yıkılmış olan) Doğu burcu.

Plan 5: Yıldız tabya düzeninde inşa edilmiş hendek duvarları.

Foto.1: Sakız Kalesi ve şehrini gösterir gravür.

Foto.2: Sakız Kalesi doğu cepheden görünüm.

Foto.3: 1881 depremi öncesindeki köprü sistemini gösterir gravür.

Foto.4: Kale kapıları ve köprüleri gösterir gravür.

Foto.5: Sakız Limanı genel görünüm.

Foto.6: Fazlı Paşa Kalesi (*Bourtzi Castle*).

Foto.7: Pyrgi konutları.

Foto.8: Sakız şehri sokak döşemesi.

Foto.9: Sakız Şehri tarihi çarşısı.

Foto.10: 1881 depremi sonrası Kale'den görünüm.

Foto.11: 1881 depremi sonrası Kale bölgesinden görünüm.

Foto.12: 1881 depremi sonrası Kaleiçi'nden görünüm.

Foto.13: 1881 depremi sonrası doğu cephe tarafından görünüm.

Foto.14: Sakız Kalesi'nin genel görünüm.

Foto.15: Güney burcu **(A)**.

Foto.16: Üçgen burç **(B)**.

Foto.17: Güneybatı burcu **(C)**.

Foto.18: Üst kısmı yıkılmış olan burç **(D)**.

Foto.19: Çokgen planlı batı burcu **(E)**. **Foto.20:** Çokgen planlı batı burcunun gerisindeki eski burç **(E)**.

Foto.21: Üst kısmı büyük ölçüde yıkılmış olan batı kapısı burcu **(F)**.

Foto.22: Kuzeybatı burcu **(G)**.

Foto.23: Kuzeybatı burcu **(G)** üzerindeki tüfek deliklerinden.

Foto.24: *Antonio Zeno* (kuzey) Burcu **(H)**.

Foto.25: (Bugün tümüyle yıkılmış olan) Doğu burcunun alanı **(I)**.

Foto.26: Hendek duvarları üzerine inşa edilmiş olan konutlar.

Foto.27: *Porta Maggiore* (Büyük Kapı) önündeki köprü.

Foto.28: *Porta Maggiore* (Büyük Kapı).

Foto.29: Kalenin Venedik döneminden kalma kitabesi.

Foto.30: Kale girişindeki tünelden görünüm.

Foto.31: Kale girişindeki tünelden görünüm.

Foto.32: Kale girişindeki tünelden görünüm.

Foto.33: *Giustiniani Sarayı* ve bitişiğindeki zindan.

Foto.34: *Giustiniani Sarayı*'nın 1881 depremi sonrasındaki durumu.

Foto.35: Kara Ali Mezarlığı.

Foto.36: Kalenin meydanındaki (bugün tümüyle yıkılmış olan) şadırvan.

Foto.37: Bayraklı Camii.

Foto.38: Agios Giorgios Kilisesi (*Sultan Süleyman Camii*).

Foto.39: (Osmanlı dönemindeki) Rüştiye Binası.

Foto.40: Rüştiye binasının avlusundaki öğrenci odaları.

Foto.41: *Kria Vrissi* (Soğuk Çeşme) denilen Bizans dönemi sarnıcı.

Foto.42: Osmanlı dönemi gözetleme kulesi.

Foto.43: Kuzey burcunun gerisindeki Osmanlı hamamı.

Foto.44: Kaleiçi'ndeki ikinci Osmanlı hamamı.

Foto.45: Kalenin kuzeybatı cephesindeki mülteci kampları.

Foto.46: Mülteciler için inşa edilmiş geçici barınaklar.

Foto.47: Mülteciler için inşa edilmiş geçici barınaklar.

KISALTMALAR

<i>a.g.e.</i>	: Adı Geçen Eser
<i>a.g.m.</i>	: Adı Geçen Makale
<i>a.g.t.</i>	: Adı Geçen Tez
BEO	: Babıali Evrak Odası
Bknz	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C	: Cilt
çev.	: Çeviren
der.	: Derleyen
ed.	: Editör
DH.MKT.	: Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî
<i>GTEÇS</i>	: Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi
H.	: Hicrî
M.	: Miladî
NSRF	: National Strategic Reference Framework
s.	: Sayfa
S	: Sayı
<i>TKBSE</i>	: Türkiye’de ve Komşu Bölgelerde Sismik Etkinlikler
v.dğr.	: Ve Diğerleri
Y..PRK.EŞA.	: Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şebenderlik ve Ateşemiliterlik

GİRİŞ

Osmanlı tarihinin en önemli figürlerinden biri olan Evliya Çelebi, Osmanlı Devleti'nin yayılmış olduğu geniş coğrafyanın 17. yüzyıla taşıdığı fizikî ve sosyo-kültürel mirasına yönelik aktarmış olduğu bilgilerle, dünyanın her tarafında çeşitli alanlarda çalışan uzmanlara rehberlik etmiştir. Bu anlamda sunmuş olduğu sanat tarihsel veriler, biz sanat tarihçiler için asla göz ardı edilemeyecek bir hazine niteliğindedir.

Sakız Adası, Çelebi'nin uzun Mekke seyahati sırasındaki duraklarından biridir ve 1671 yılında gerçekleştirdiği ziyaretinde buradan oldukça etkilenmiş olduğu, anlatımına bütünüyle yansımıştır. Özellikle kale ve çevresinde kurulu kenti âdeta taş taş ve hemen her satırında büyük bir hayranlıkla anlatışı, eserini bu bölge için önemli bir kaynak hâline getirmiştir. Ancak şüphesiz, sadece Seyahatnâme üzerinden bilimsel nitelikte bir çalışma ortaya koymak imkânsızdır. Sakız Kalesi'nin Bizans çağındaki ilk inşasından bugüne mimarî biçimlenişi ve dönüşümü, bütün bu dönemlerin askerî, siyasî ve sosyo-kültürel koşullarına bağlıdır. Bu nedenle adanın yüzlerce yıllık tanığı olan bu yapıya yönelik bir mimarî okuma, Seyahatnâme gibi sağlam bir referansın ışığında ele alınacaksa da, öncesi ve sonrasındaki tüm tarihî gelişmelerle ilişkilendirilmeli; günümüzdeki durumu da bu bağlamda değerlendirilmelidir.

Sakız Kalesi, adanın özel konumu dolayısıyla yüzyıllar boyunca Anadolu'nun savunmasında büyük rol oynayan bir askerî üstür. Ayrıca kıtalar arasındaki ticarî faaliyetleri yönlendiren önemli bir transit merkezi ve antrepo olan Sakız Limanı başta olmak üzere, adanın korunması için de hayati öneme sahiptir. Bu anlamda kalenin mimari gelişimi, Bizans çağından günümüze adanın siyasî, askerî ve iktisadî tarihinin önemli olaylarına dayanılarak bir bağlama oturtulmalıdır. Evliya Çelebi'nin gözlemleri ise bu savunma yapısının

17. yüzyıl sonlarına ait panoramasını sunarken, aynı zamanda bundan sonraki dönüşümü izleyebilmek için de bir dayanak noktası teşkil etmektedir.

I. TARİHSEL AÇIDAN SAKIZ ADASI

I.1. Osmanlı İdaresi Öncesi Sakız Adası Hakkında Bilinenler

Evliya Çelebi'nin ilk inşa faaliyetlerini Büyük İskender zamanına dayandırdığı Sakız Adası'ndaki yerleşimin ne zaman başladığı konusunda kesin ve doyurucu bir bilgi bulunmamakla birlikte, arkeolojik kazılar, adanın iskân tarihinin neolitik çağa kadar geriye gittiğini ortaya koymaktadır¹.

Antik çağda ticarî etkinliği ve esir pazarları ile ün yapmış olan ada Akalar ve Perslerin akınlarına uğramış; Helenistik ve Roma çağlarındaki iskânın ardından Bizans idaresine geçmiştir².

Adadaki Bizans çağının geçmişi, M.S. 6. yüzyıldan daha geriye, İmparator I. Justinianos dönemine kadar geri gitmektedir. Tarihi kaynaklar, İmparator Justinianos'tan (527-565) başlayarak VII. Constantine Porphyrogenitus dönemine (913-959) kadar adanın askerî bir merkez olarak büyük bir öneme sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Anadolu'nun batı kıyılarına yakın ve Çeşme Körfezi'nin âdeta doğal bir uzantısı halindeki konumu ile adanın, İmparator Porphyrogenitus döneminde Ege Denizi'ndeki yapılanmada askerî üs/başkent işlevi gördüğü bilinmektedir. Bu hâliyle, zaman içerisinde askerî bir merkezden, bölge için stratejik bir sınır noktasına dönüşmüştür³.

İmparatorluk, 7. yüzyılın ortalarındaki Arap istilâları, 8. yüzyılda baş gösterip 9. yüzyılın ortalarına kadar uzanan İkonoklast hareketler, 11. yüzyılın sonlarına doğru Çaka Bey'in bölgedeki akınları vb. birçok tehditle karşılaşmış olsa da, 1204 yılındaki Haçlı Seferine kadar hâkimiyetini korumayı başarmış;

¹ A. M. MANSEL, *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK Yay., Ankara 2004, s.20.

² A. M. MANSEL, *a.g.e.*, s.20.

³ P. SPAGNESI, *Chios Medioevale, Storia Architettionica di un'isola della Grecia Bizantina*, Roma 2008, s.13.

Haçlı Seferi sırasında başkent Constantinopolis'in Latinlerce istilâsının ardından adadaki yönetim de gücünü kaybetmiştir⁴.

13. yüzyılın başları itibariyle yaşanan süreçte, merkezi otoritesi iyiden iyiye zayıflayan Bizans Devleti'nin daha güdümlü bir politika izlemek zorunda kaldığı görülmektedir⁵. 1247 yılında Sakız Adası yeniden Bizans topraklarına katılmışsa da, buradaki işleyişin devamlılığı Ceneviz Devleti'nin desteği ile sağlanmıştır. Akdeniz ticaretinde söz sahibi olma çabaları içindeki dönemin iki büyük gücü Venedik ve Ceneviz için Sakız Adası stratejik bir öneme sahiptir ve her iki devlet de bölge üzerindeki çabalarını bu dönemde artırmışlardır. Venedik istilâlarına karşı çaresiz kalan Sakız yönetimi, Cenevizli Zaccaria ailesi ile işbirliği yapmış, bu işbirliği doğrultusunda aileye birtakım imtiyazlar da tanımak zorunda kalmıştır. Her ne kadar İmparator III. Palaiologos zamanında Bizans üstünlüğü yeniden sağlanmışsa da bu durum uzun süreli olamamış; 1346 yılında Simone Vignoso komutasındaki Ceneviz donanması adayı resmen fethetmiştir.

Belli başlı Bizans merkezleri kadar etraflıca incelenmemiş olsa da, 14. yüzyıl ortalarına kadarki bu sürece dair aktarılan bilgiler, adanın bölge için ne denli hayati bir öneme haiz olduğunu ortaya koyuyor. Bu bağlamda ilk inşasının 9. yüzyıla kadar geriye gittiği bilgisine ulaşabildiğimiz Sakız Kalesi ayrıca önem kazanıyor⁶.

Kale ve çevresinde günümüzde "Bizans" olarak tanımlanabilecek hemen hiçbir maddi kalıntı ulaşamamış olsa da, adanın genelinde ancak Bizans diye nitelendirilebilecek çağrışımlar uyandıran maddi görüntülere rastlamak yine de mümkündür. Orta Bizans çağının en önemli maddi kültür mirasları olarak gösterilebilecek Nea Moni Manastırı ve etrafında şekillenen mimari gelenek,

⁴ A. F. ÖRENÇ, "Sakız Adası", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:36, İstanbul 2009, s.6.

⁵ F. YAŞAR KESKİN, *Bir Osmanlı Adasında Toplum ve Ekonomi*, (Hacettepe Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2013, s.22.

⁶ P. SPAGNESI, *a.g.e.*, s.13.

zaman içinde kimi etkilerle deformasyona uğramışsa da, ortaçağın üslup ve karakterini bir şekilde sürdürmeyi başarmış; fizikî olarak kaçınılmaz bir sınır teşkil eden denizle çevrelenmiş oluşu da, bu yerel ve tradisyonel özelliklerinin korunarak günümüze ulaşabilmesine imkân tanımıştır⁷. Şaşırtıcıdır ki, bünyesine sonradan katılan İtalyan tarzlarını da özgün kültürel mirasının yapısının içinde eritip, kendi geleneksel yapısına uygun yeni üretim pratiklerine dönüştürebilmiştir. Bu bağlamda adanın genel karakterini, İkonoklazmanın sona erdiği 9. yüzyıldan sonra ve Osmanlı döneminde dahi arka planda korumuş olduğunu söylemek mümkündür. Bu durumu ile Batı Anadolu'dan, Mora Yarımadası'ndan ve Balkanlar'dan farklılaştığı ve eşsiz bir gözlem merkezi olduğu iddiasında bulunulabilir. Ne yazık ki, bu özelliklerine ilişkin ayrıntılar, adanın yaşadığı büyük depremler dolayısıyla giderek yok olup silik bir maziye dönüşmüş; geriye daha korunaklı ve izole kalabilmiş Pyrgi, Mesta, Armolia, Kalamoti, Olympoi gibi köylerindeki geç dönemlerin İtalyan tarzlarıyla sentezlenmiş yerel Bizans dokusuna ait fikir verebilecek kimi maddi görüntüler kalabilmiştir.

Sakız Adası'ndaki köklü Bizans geleneğine karşın bu döneme ilişkin araştırmaların oldukça yetersiz olduğu dikkati çekiyor. Korint, Efes, Priene ve Atina'daki kazılara dayalı çalışmalar ağırlığı oluştururken, Geç Bizans çağına dair bilgiler de Konstantinopolis, Selanik, Mora ve Trabzon gibi belli merkezler üzerinden sunulmaktadır. Denebilir ki, adanın Orta ve Geç Bizans çağı sivil ve askeri mimarisine yönelik etraflı analizler henüz yapılmamıştır⁸.

Buna karşılık, adadaki Ceneviz hâkimiyetine ilişkin daha ayrıntılı bilgilere ulaşmak mümkündür. Dönemin Akdeniz ticaretindeki başlıca aktörlerinden olan Ceneviz Devleti'nin güçten düşmüş ve bir nevi kendi desteğine muhtaç durumdaki Bizans Devleti'nin stratejik konumdaki

⁷ P. SPAGNESI, *a.g.e.*, s.21.

⁸ P. SPAGNESI, *a.g.e.*, s.22.

topraklarına egemen olma arzusu, 13. yüzyıl ortalarından itibaren bu yönde izlediği politikalarla kendini gösterir: 1261'de yapılan bir antlaşma ile Cenovalılar adada konsolos bulundurmaya başlamış, yine aynı antlaşma gereği tüccarlarına ticaret imtiyazları ile birlikte ev, pazar yeri ve kilise tahsis edilmiştir. Ancak dönemin bir diğer büyük gücü olan Venedik ile bölgedeki üstünlük mücadeleleri süren Ceneviz'in yüzyılın sonlarında daha büyük bir adım atarak Sakız'ın idaresini de istediği görülmektedir. Nitekim bu dönemde *Nea Phokaia* (Yeni Foça)'yı idaresinde bulunduran Benedetto Zaccaria, Venedik akınlarına karşı adayı vergi karşılığı himaye etmektedir. Her ne kadar Bizans'ın 1329 yılında tekrar bir üstünlük sağladığı görülse de, bu çok uzun soluklu olamamış, 1346'da Venedik'in bir üs olarak kullanma girişimine karşılık ada Cenovalılar tarafından ele geçirilmiştir. Simone Vignoso komutasındaki donanma, Haziran 1346'da adadaki zayıf Bizans savunmasını kırmış; ardından *Phokaia* (Foça)'yı da ele geçirmiştir⁹.

Bu tarihten itibaren Sakız Adası, sadece müstâhkem bir mevki değil, fakat aynı zamanda bölge ticaretinin kalbini teşkil eden bir ticarî üs hâline de gelmiş; adada sakız üretimi ve ticaretine dayanan ve Vignoso'nun kontrol ettiği "*Maona/Mahona*" adı verilen 29 birimli yeni bir yönetim kurulmuştur¹⁰.

Maona ya da *Yeni Sakız Maonası (Maona Nuova di Scio)*'nın kurulması ise üzerinde kısaca durulması gereken bir süreç olarak karşımıza çıkıyor. Adayı Ceneviz Devleti'ne kazandıran Vignoso'ya yapılacak ödemenin gerçekleştirilmemesi nedeniyle kendisiyle bir anlaşma yapılmış; buna göre, idarî ve kazaî işler için Ceneviz Devleti'nden bir *Podesta* atanması, vergiyi toplama yetkisinin ise yirmi yıllığına Vignoso'ya bırakılması kararlaştırılmıştır. Söz konusu anlaşmayı takiben on iki kişiden oluşan *Maona* meclisinin adada

⁹ Ş. TURAN, "Sakız'ın Türk Hâkimiyeti Altına Alınması", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C:4 S:6-7, Ankara 1966, s.176.

¹⁰ F. YAŞAR KESKİN, *a.g.t.*, s.23.

yönetim mekanizmasını ele aldığı görülmektedir. Başlangıçta yirmi yıl olarak belirlenen bu sürenin, zaman içerisinde belli bir ödeme karşılığında tümüyle *Maona*'nın tasarrufuna bırakıldığı anlaşılmaktadır ki bu sistem, Osmanlı'nın adayı fethettiği 1566 yılına kadar varlığını sürdürmüştür¹¹.

Bu noktada, Ceneviz yönetiminin adadaki *mastaki* (sakız) üretimi ve ticaretini temel alan ve Maona meclisince sürdürülen ticaret politikalarına değinmeden önce, bu süreçte adadaki Ceneviz yönetiminin Osmanlı Devleti ile kurduğu ilişkilere bakılmasında yarar vardır.

Anadolu topraklarına oldukça yakın konumu dolayısıyla mevcut yönetimin en büyük tehditlerinden biri, hızlı bir yayılma politikası sergileyen Osmanlı Devleti olmuştur. Sakız Adası'nı elinde bulunduran Giustinianilerin aynı zamanda İstanköy ve Sisam gibi Anadolu'ya oldukça yakın toprakları ve Foça gibi Anadolu'nun batısındaki önemli ticari noktaları ellerinde tutuyor olmaları, Akdeniz'e yayılma ve buradaki ticarî üstünlüğü ele geçirme iddiasındaki Osmanlı Devleti ile karşı karşıya gelmelerini kaçınılmaz kılmıştır. Bu nedenle, bölgeye hâkim olan Ceneviz Devleti Doğu Akdeniz'deki ticarî menfaatleri dolayısıyla Osmanlı ile oldukça dostâne bir siyaset izlemiş; Bizans ile ilişkilerinde de Osmanlı politikalarına ters düşmemeyi hedeflemiştir. Ceneviz Devleti'nin Foça'daki mevcudiyetinin devamlılığı adına Osmanlı'ya vergi verdiği bilinmektedir¹². Ancak 1415 yılında Venedik ve Rodos ile işbirliği yaparak Venedik donanmasını Sakız Adası'na kabul eden Ceneviz yönetimi, Osmanlı-Venedik savaşının Venedik Devleti'nin aleyhine sonuçlanmasının ardından varlığını uzun vadede sorunsuz bir şekilde sürdürebilmenin yolunun Osmanlı ile sağlıklı ilişkiler kurmaktan geçtiğine ikna olmuştur. Bu dönemden itibaren Osmanlı'nın aleyhinde ittifaklardan olabildiğince uzak durmayı ve düzenli vergi ödemek yoluyla oluşturulan barış ortamını

¹¹ Ş. TURAN, *a.g.m.*, s.176-177.

¹² Ş. TURAN, *a.g.m.*, s.178.

sürdürülebilir kılmayı amaçlamıştır¹³. Buna karşılık Osmanlı Devleti'nden askeri yardım aldığı da görülmektedir. Nitekim Venedik donanması adayı kuşattığı 1431 yılında Ceneviz yönetimi Osmanlı'dan yardım talep ettiği bilinmektedir¹⁴.

Ancak II. Mehmed'in tahta çıkışıyla birlikte durum değişmeye başlamıştır. Konstantinopolis'in ele geçirilişinin ardından Osmanlı, evvelce Bizans idaresi bulunan diğer bölgelerle birlikte Ege adalarını da yönetimi altında birleştirmek yönünde hamlelerde bulunmuştur. Buna karşılık Sakız Maonası Osmanlı'ya karşı bir tavır içine girmişse de, Ceneviz Devleti'nden beklediği desteği alamayınca tekrar barış yoluna gitmek zorunda kalmıştı. Bu süreç, Sakız yönetimine pahalıya mal olacak; bu tarihten itibaren Sakız Adası'nın ödediği vergiler iki katına çıkartılarak ilerleyen süreçte vergiler üzerindeki ağır artışlar da devam edecektir¹⁵.

Bu dönemden itibaren Sakız-Osmanlı ilişkilerinin iyiden iyiye istikrarsızlaştığına şüphe yoktur. Osmanlı'nın vergileri sürekli artırması sonucunda öncelikle anakaraya destek çağrısında bulunan Maona, destek bulamayınca yeni müttefik arayışlarına girmiş; Haçlı ordularının Akdeniz'deki varlığından da cesaretle Venedik ile işbirliğine yönelmiştir¹⁶. İlişkilerin bu derece yara alması, Osmanlı'nın Maona'yı yüksek vergiler yanında yüksek tazminatlara mahkûm bırakması, Ceneviz Devleti'nin adadaki tüm desteğini sonlandırmasına ve ada ile tüm bağlarını resmen kopardığını Osmanlı Devleti'ne bildirmesine neden olacaktır.

¹³ S. FAROQHI, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, İstanbul 2010, s.131.

¹⁴ Ş. TURAN, *a.g.m.*, s.179.

¹⁵ F. YAŞAR KESKİN, *a.g.t.*, s.29.

¹⁶ Ş. TURAN, *a.g.m.*, s.179.

I.2. Adanın Doğu Akdeniz Ticareti Açısından Önemi, Üretim ve Ticaret Faaliyetleri

Anadolu'nun batı sahillerine oldukça yakın konumu ile Sakız Adası, özellikle 14. yüzyıldan itibaren Bizans, Osmanlı ile Venedik ve Ceneviz Devletleri arasındaki hâkimiyet mücadelelerinin odağında olmuştur. Adayı bu derece önemli kılan temelde iki neden gösterilebilir: Ada, Anadolu'nun Ege ve Akdeniz kıyılarının savunmasında hayati bir rol oynamaktadır ve İstanbul-Kuzey Afrika ve İzmir-Avrupa ticarî güzergâhlarının kesiştiği bir bölge olarak Doğu Akdeniz deniz trafiğinin merkezi konumundadır.

Bölge ticaretinde 13. yüzyıl başlarından 15. yüzyıl ortalarına kadar İtalyan deniz cumhuriyetlerinin egemen bir rol oynadığı görülmektedir. Ancak büyük mücadelelere karşın bu dönemde, Ege havzasında Cenovalıların ağırlığının daha belirgin olduğunu söylemek mümkündür. 1346 yılında Sakız Adası'nı ele geçiren Ceneviz Devleti'nin ticari faaliyetleri temel olarak oluşturduğu sistem, Osmanlı dönemindeki sürekliliği açısından da büyük önem arz etmektedir. Ada, Ceneviz hâkimiyeti altında iken henüz ahidnâme almamış Avrupalı tüccarlar için Anadolu ve Doğu mallarının bir transit merkezi durumundadır. Ege Denizi'nin en önemli ticarî deposu vazifesi gören Sakız Adası'na mal getiren tüccarların mallarını Ceneviz, Venedik ve Dubrovnik tüccarları aracılığıyla Osmanlı limanlarına taşıdıkları görülmektedir.

Sürekli deniz ticaretinin merkezi durumundaki adanın 14. yüzyıldan itibaren devamlı tehdit altında olduğu, korsan baskınlarına ve savaşlara sahne olduğu; ancak buna karşılık Ceneviz ekonomisine en büyük katkının da yine buradan sağlanıyor olduğu bilinmektedir¹⁷. Adanın, Ceneviz tüccarları için Cenova ve İstanbul arasında bir ara durak olduğu, Karadeniz'den, Kuzey

¹⁷ S. PARLAZ, "Osmanlı Ceneviz Ticaretinde Sakız Adasının Yeri ve Önemi (1346-1566)", *Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi*, C:5 S:14, Ankara 2017, s.1287.

Afrika'dan, Anadolu'dan gelen tüccarlar için de çoğunlukla bir ana varıŐ noktası teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Galata merkezli uzun bir ağın ilk halkasını Sakız meydana getirirken, bunun bir ucu Hayfa ve Tana'ya, bir ucu ise Trabzon ve Tebriz'e uzanmaktadır¹⁸. Osmanlı için ise ada bu dönemde daha ziyade değerli madenlerin ted rik edildiği ana nokta olmuştur.

Sakız Limanı üzerinden ticareti sağlanan ürünler ise çok çeşitlilik göstermektedir: Suriye ve Mısır'dan getirilen baharat ada üzerinden Avrupa'ya ulaŐtırılmaktadır. Ayrıca 15. yüzyıldan itibaren Avrupa dokuma sanayisi için en önemli meta olan ve Anadolu'da bolca yetişen pamuğun ithalatı da Sakız Limanı üzerinden gerçekleştirilmektedir. Bu dönemde kervanlarla Batı Anadolu'da Ayasuluk (Selçuk), Balat gibi önemli limanlara ulaŐtırılan pamuğun en büyük alıcılarının Sakız'daki Cenevizliler olduğu bilinmektedir. Dokuma sanayisinin bir diğer önemli ham maddesi olan sof da aynı Şekilde Sakız  zerinden Cenova'ya ihraç edilmektedir. 1463 tarihli bir belgeden, Sakız Adası'nın temel ihraç ürünlerinin pamuk, buğday, y n, çeşitli meyveler, pirinç, sakız, balmumu, Őap, kurşun ve Őeker olduğu aktarılmıŐ; bunlardan özellikle buğdayın, 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı-Ceneviz ticaretinde baŐı çektiği kaydedilmiştir. Osmanlılar ve Cenevizliler arasında buğday ticaretinin gerçekleştirildiği bir diğer merkez de Selanik'tir. Bu dönemde Sakız Adası ve Selanik arasında kesintisiz bir ticaret trafiği söz konusudur¹⁹.

Bir taraftan hal böyle iken, diğer taraftan Sakızlılar büyük ticaret merkezleri arasında aracılık faaliyetleri sürdürmektedir. Adada yaşayan Ceneviz tüccarları, Bursa, Edirne, Galata gibi merkezlerde kendi aracılarını bulundurmakta, bunlar aracılığıyla iŐlerini y r tmektedir²⁰.

¹⁸ S. PARLAZ, *a.g.m.*, s.1288.

¹⁹ S. PARLAZ, *a.g.m.*, s.1288-1289.

²⁰ S. PARLAZ, *a.g.m.*, s.1291.

Sakız Adası aynı zamanda Doğu halılarının ilk transit merkezidir. Doğudan gelen başka mallarla birlikte bu değerli halıların Sakız üzerinden başta İngiltere ve Hollanda olmak üzere Avrupa'ya ticaretinin gerçekleştirildiği belgelenmiştir. Kimi zaman da İngiliz yün kumaşları gibi ihtiyaca yönelik başlıca ürünlerle takası da yine Sakız Adası'nda gerçekleştirilmektedir.

Bunlardan başka kalay gibi madenlerin de tedarikinin ada üzerinden sağlandığı görülüyor. Askeri malzeme olarak kullanılan kalayın Venedikli elçilerce Sakız üzerinden İstanbul'a ulaştırıldığına ilişkin belgeler de mevcuttur.

Şüphesiz söz konusu Sakız Adası olunca sakız (mastika) üretimi ve ticareti, ada ekonomisi açısından öne çıkmaktadır. Bugün yapay olarak da elde edilen, ancak döneminde lüks ürünler kategorisinde olan “damla sakızı”, *sakız ağacı (pistacia lentiscus)* olarak bilinen ağacın reçinesidir. Bu ağaç türü Akdeniz ve Ege kıyılarında, daha da fazla Ege adalarında yetişmektedir²¹. Ancak ürününün verimliliği dolayısıyla Sakız Adası ile özdeşleşmiştir ve bugün dahi dünya damla sakızı üretiminin neredeyse tamamına yakını bu adada ve hatta adanın güney kısımlarında yapılmaktadır.

Sözü edilen, ortalama 2-3 metre yükseklikte bodur bir ağaçtır. Kökleri geniş alanlara yayılır; ağacın boyu en fazla 5 metreye kadar uzarken, kökleri 20 metreyi bulur. Güzel kokar, yaprak dökmez, yavaş büyür, uzun (100 ila 200 yıl arasında) yaşar. Tam anlamıyla olgun hale 40-50 yılın ardından ulaşır²².

Sakızın toplanması iki aşamalıdır: Önce ağaçlar çizilir ve reçinesinin akması beklenir. Bu işlem temmuz ve ağustos aylarında yapılır. Çizme işleminden önce zemin düzlenir, toprak taş, yabancı ot gibi her türlü yabancı

²¹ F. EMECEN, “Sakız Adasının Sakızları”, **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, S:37, İstanbul 2011, s.1.

²² F. YAŞAR KESKİN, *a.g.t.*, s.55-57.

maddeden temizlenir. Ardından ağacın tabanı beyaz kireç gibi bir toprakla kaplanır. Bu madde, toprağa damlayan sakızın kirlenmesini engellemektedir. Bu işlemlerden sonra *kenditiri* denilen özel bir alet ile ağacın gövdesi ve dallarına belli aralıklarla ve özel bir teknikle çizikler atılır. İşlemin en zahmetli ve ustalık gerektiren kısmının ise burası olduğu belirtilmektedir. Bundan sonra ağaç kendi haline bırakılır, çizilen kısımlardan reçinesi akmaya başlar. Damla/gözyaşı şeklinde akan sakızın belli bir süre kuruması beklenir. Bu çizme işlemi, birkaç aşama halinde 5-6 hafta içinde gerçekleştirilir. İkinci aşama ise sakızın kurumasından sonra başlar. Özel araçlarla toplanan kurumuş reçine ilk olarak temizlenmek üzere elekten geçirilir, sonra tozdan arındırılmak için bol su ile yıkanır. Temizlenen reçine sonrasında çeşidine göre ayrılır. Her bir çeşidin kullanım alanının farklılaştığı görülmektedir.

Damla sakızının kullanım alanları çeşitlidir. Hoş kokusu ve diş beyazlatıcı özelliği ile öne çıkmaktadır ve çiğnenmektedir. Ayrıca kokusu dolayısıyla unlu mamullerin, şekerleme ve tatlıların, içeceklerin aromalandırılması üzere mutfak sektöründe bolca kullanılmaktadır. Bugünkü kullanım alanlarının bunlarla sınırlı olduğu düşünülse de, malzemenin bu denli pahalı olması, kimi sektörler için bir hammadde olmasından ileri gelmektedir. Bunun başında ise ilaç sanayisi gelmektedir.

Tarih boyunca bu anlamda önemine değinilen sakızın jinekolojik hastalıklara, sindirim sistemi hastalıklarına, cilt hastalıklarına, kansızlığa iyi geldiği, bağışıklık sistemini güçlendirdiği, yılan sokmalarına, yanıklara vb. karşı iyileştirici etkileri olduğu pek çok kaynakta aktarılmıştır. Ayrıca Osmanlı döneminde savaş sırasında yaralanan askerler için merhem yapımında birincil malzeme olarak kullanıldığı bilinmektedir²³.

²³ Günümüzde ise başta mide ilaçlarında olmak üzere ilaç sanayisinde geniş bir kullanım alanı bulunmakta; kimya ve kozmetik sanayinde en önemli hammaddelerden biri olan damla sakızı, parfümün de temel malzemeleri arasındadır.

İşaret edilen özellikleri ve kullanım alanları nedeniyle oldukça değerli bir ürün olan sakız, ada ekonomisi açısından önemli bir gelir kaynağı olması dolayısıyla Ceneviz ve Osmanlı dönemlerinde adayı özel bir statüye ulaştırmaktadır. Ceneviz döneminde Maona'nın oluşturmuş olduğu sakız organizasyonu, Osmanlı döneminde belli düzenlemeler ve kurallara bağlanarak aynen devam ettirilmiştir.

Günümüzde dahi sakız üzerindeki düzenlemeler benzer şekilde devam etmektedir. Nitekim bugün de sakız fidanının ada sınırları dışına çıkarılması yasaktır. Aynı zamanda üretilen sakızın tüm tasarrufu bugün de adadaki Sakız Kooperatifi'nin elindedir ve yıllık 200-300 ton arasında sakız elde edildiği bilinmektedir.

Özetlemek gerekirse, Cenova idaresinden devralınan teşkilâtın Osmanlı malî yapılanmasının gereğine uydurularak süreklilik kazandırıldığı anlaşılmaktadır. Karşılaşılan tüm sıkıntılara karşın ada özelinde istikrârını koruyan tek şeyin sakız üretimi ve ticareti olduğu söylenebilir.

Osmanlı döneminde sakızdan sonra en fazla vergi bağlardan alınmaktadır. Üzüm ve şarap üretimi dikkat çekici boyutlardadır. Ayrıca zeytin ağaçları boldur ve iyi kalite zeytinyağı üretilmektedir. Keçiboynuzu, turunçgiller, türlü meyve ve sebze, özellikle incir, adanın ihraç malları arasındadır.

Sakız Adası'nda koyunculuk ve arıcılık en yaygın hayvancılık faaliyetlerindedir. Ayrıca kimi bölgelerinde ipek böceği yetiştiriciliği de yapılan ada, 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun en aktif ipekli dokuma merkezlerinin başlarında gelmektedir.

I.3. Sakız Adası'nın Fethi ve Osmanlı Yönetimi (1566-1912)

Osmanlı Devleti'nin Anadolu'nun batı kıyıları boyunca ve denizdeki varlığının, başlangıçta doğrudan hâkimiyet kurmaktan ziyade vergi olarak

üstünlük kurması ile başladığı bilinir. Bölgedeki bazı yönetimler, özerkliğin sürmesi karşılığında yıllık vergi ödemeyi kabul etmiş ve uzun yıllar mevcudiyetlerini bu şekilde korumuşlardır. Nitekim bu yönetimler Osmanlı'nın ticarî faaliyetlerine güvence sağlamış; hattâ kimi zaman Müslüman korsanların yağmalarına göz yumarak *kısmî* hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir.

Doğu Akdeniz ticaretinin kalbini teşkil eden ve gerek stratejik gerekse ekonomik açıdan yaşamsal bir öneme sahip olan Sakız Adası ile Osmanlı Devleti'nin ilk teması, fethinin gerçekleştiği 1566 senesinden çok daha gerilere gider. Ceneviz Devleti'nin egemenliği altına almasından kısa süre sonra, ada yönetimi, Sultan I. Murat tarafından vergiye bağlanmış; verginin düzenli ödenmesi karşılığında Cenevizli *Maona* ile Osmanlı arasındaki ilişkiler de bir düzen dâhilinde yürümüştür. Ancak II. Mehmet'le birlikte artmaya başlayan vergilerin ve bazı yaptırımların, Cenevizlilerin ada ile ilgili tasarruflarını giderek azalttığı bilinir. Osmanlı üstünlüğünü Preveze Deniz Savaşı'ndan sonra kabul eden yönetim, giderek artan vergiler karşısında çaresiz kalmış ve 1558 yılında adadaki hükmünün resmen son bulduğunu bilmiştir²⁴.

1558 yılından fethin gerçekleştiği 1566 yılına kadar Cenevizli Giustiniani ailesinin yönetiminde kalan adada Osmanlı Devleti'ne ödenecek vergilerin gecikmesinin yanı sıra başka sıkıntıların da baş gösterdiği bilinmektedir. Nitekim, Malta Seferi sırasında Sakızlı Cenevizlilerin St. Jean Şövalyeleri ile iş birliği yaptığı gerekçesi ile ortaya çıkan şüphe, kaçak esirlerin adada barındırılması ve buna karşılık gerekli haracın ödenmemesi, tüccar ve hacı gemilerine saldırılar düzenlenmesi ve korsanların adayı mesken tutmuş olması gibi başka sebeplerin de katılmasıyla, adanın Osmanlılar tarafından fethedilmesini kaçınılmaz kılmış; Sultan I. Süleyman, hükümdarlığının son

²⁴ D. GOFFMAN, *Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700*, İstanbul 2014, s.190.

senesinde ve Zigetvar Seferi'nden hemen önce Kaptan-ı Deryâ Piyâle Paşa'ya fetih emrini vermiştir²⁵.

Tarihî kaynaklar, 1566 senesinin 15 Nisanında yetmiş kadar kadirge ile²⁶ Sakız'a doğru açılan Piyale Paşa'nın, adadaki Paskalya seremonisi dolayısıyla Çeşme Limanı'na demirlediği ve ertesi gün de Sakız yöneticilerini burada karşıladığı konusunda hemfikirdir. Paşa, adanın karşı konulmadan kendisine teslim edilmesini istemiş; ancak *Podesta* ve beraberindekiler bu isteğe karşı direnç göstermişlerdir. Direniş karşısında zincire vurdurmuş; ada teslim edilmediği takdirde esirlerin öldüreceği ve ardından da adaya saldırılacağı bildirilmiştir²⁷. Bu talep kabul edilecek ve 17 Nisan günü kaleye Osmanlı sancağı çekilip, kale içindeki büyük kilise camiye çevrilerek fetih ezanları ve Kanuni Sultan Süleyman adına hutbeler okunacaktır²⁸. Adada yaklaşık 350 yıl sürecek Osmanlı hâkimiyeti başlamıştır.

Fethin top veya tüfek kullanılmadan gerçekleştirilmiş olması, adanın iç işleyişi hakkında iyi kötü bir fikir vermektedir. Ada nüfusunu oluşturan Rum Ortodoks çoğunluğun, Cenevizliler döneminde Katolik Latinlerden ciddi baskı görmeleri ve sömürüye maruz kalmaları kadar, inançlarını yaşayışları noktasında müdahaleler görmelerinin yanı sıra temel geçim kaynakları olan sakız üzerindeki ağır vergilendirmeler de Sakız halkının Müslüman bir idareyi kurtuluş olarak görmesini sağlamıştır. 1567 tarihli "Sakız Kanunnâmesi"nde, adanın bölge ticareti için en önemli kavşak durumundaki konumu kadar, adada yaşayan Rum Ortodoks, Musevi ve Katolik cemaatlerin her birinin hakları da güvence altına alınmıştır²⁹. Ayrıca Sakızlı çocukların devşirilmesi yönündeki yükümlülük, sakız üretiminin devam ettirilimesi amacıyla

²⁵ F. YAŞAR KESKİN, *a.g.t.*, s.28.

²⁶ Ş. TURAN, *a.g.m.*, s.186.

²⁷ F. YAŞAR KESKİN, *a.g.t.*, s.29.

²⁸ Ş. TURAN, *a.g.m.*, s.188.

²⁹ D. GOFFMAN, *a.g.e.*, s.193.

kaldırılmış; zarar görmüş kiliseler onarıldığı gibi, adaya özgü olarak, cemaatlerin ihtiyaçları doğrultusunda yeni kiliseler inşa edilmesine kadı iznine bağlı olmak kaydıyla serbestlik de tanınmıştır³⁰. Bir diğer önemli husus da, iç işlerinde kurulu olan düzene müdahale edilmeden Ceneviz ticaret ağının işleyişinin aynı şekilde sürdürülmüş olmasıdır. Adanın diğer önemli gelir kaynakları olan ipek, buğday ve arpa ise gümrük vergilerinden muaf tutmuştur. Vergi muafiyeti gibi ayrıcalıkların, ada halkının Osmanlı egemenliğine destek vermesini kolaylaştırdığı iddia edilebilir. Buna karşılık, bazı yaptırımların varlığına da işaret edilmelidir. Nitekim fethin hemen ardından Malta Şövalyeleri'ne destek sağlayanların tespitine girilip cezalandırıldıkları gibi, üç yıldır ödenmeyen vergilerin tahsili de *Sakız beylerinin* kişisel varlıklarından sağlanmıştır³¹.

Fetih, Sakız Adası'nın Kaptan Paşa (Cezâyir) Eyaleti'ne bağlanması ile sonuçlanmış; Anadolu sahillerine çok yakın ve zaman zaman Avrupa donanmaları için bir üs konumundaki önemli bir müstahkem mevki ele geçirilerek Ege Adaları üzerindeki Osmanlı hâkimiyetini tamamlanmış; deyim yerindeyse Bizans'ın Cenovalılara miras kalmış son toprak parçası da ele geçirilmiştir. Sakız Adası'nın Ceneviz Devleti için kaybı ise büyüktür; Doğu Akdeniz'deki son kalelerinden birinin elden çıkışıyla birlikte bölgedeki gücünü tümüyle kaybetmiştir.

Osmanlı'nın Sakız Adası'nı ele geçirmesinin ardından buranın ticarî ağırlıklı yerel yönetim mekanizmasını denetim altına aldığını ve fakat işleyişinin devamlılığını sağladığı söylenebilir. Halk tarafından yıllık olarak seçilen ve "*Demogerondia*" denilen on iki kişilik bu meclis, Osmanlı idaresi altında Sakız kadısına bağlanmış; ancak mülk işletimi, hukuk, eğitim ve vergi

³⁰ F. YAŞAR KESKİN, *a.g.t.*, s.33.

³¹ Ş. TURAN, *a.g.m.*, s.186.

sistemlerini kadının denetimi altında aynı şekilde sürdürmeye de devam etmiştir³².

Osmanlı idaresinde Sakız Adası, Ceneviz döneminde Doğu Akdeniz ticareti açısından kazandığı statüsünü uzun bir süre korumuş, Sakız Limanı bu anlamda en önemli ticari hatların merkezi konumunda olmuştur. Bu durumu dolayısıyla Osmanlı Devleti için hayati önem taşımaktadır ve bunun Sakız halkı üzerindeki politikalarına 17. yüzyıl sonlarına kadar ne şekilde yansıdığı, tanınan belli ayrıcalıklar üzerinden izlenebilmektedir. Ancak adanın bu konumu dolayısıyla korsan saldırılarına ve bölgedeki güç mücadelelerine sahne olduğu görülmektedir. Bu anlamda Osmanlı'nın Sakız Adası'nda en büyük tehdidi, 17. yüzyıl boyunca da Venedik Devleti olmuştur. Birçok girişimin ardından 1694 senesinde Venedik kuşatması başarılı olmuştur. Bir yıl gibi kısa bir süreliğine de olsa kaleyi elinde tutan Venediklilerin bu kısa dönemde kalede yapmış oldukları istihkâm çalışmaları büyük önem arz ediyor. Kalenin onarımı ile birlikte sağlamlaştırılması yönünde ciddi bir inşaa faaliyetinin bu dönemde gerçekleştiği bilinmektedir.

1695 yılında adanın Osmanlılar tarafından tekrar ele geçirilişinin ardından bazı sorunların ortaya çıkmaya başladığı ve önceki nispeten sıkıntısız sayılabilecek havanın bozulmaya başladığı görülüyor. Ada nüfusunun çoğunluğunu Rum Ortodoks tebaa oluşturuyor olmakla birlikte, hatırı sayılır bir Latin Katolik nüfusun da ikâmet ettiği bilinir. Venedik işgalinin ardından en büyük zararı görenin ise bu Katolik kesim olduğu açıktır. Osmanlı'nın adayı yeniden ele geçirişinin sonrasında hemen bütün Katolik kiliselerinin yıkılmış olduğu kaydedilmiştir³³. Bunların onarımına yönelik talepler merkezi yönetime bildirilmiş, başlangıçta bölgedeki Katoliklerin Rum kıyafetleriyle Rum kiliselerinde ibadet etmesi istenmiştir.

³² F. YAŞAR KESKİN, *a.g.t.*, s.25.

³³ F. YAŞAR KESKİN, *a.g.t.*, s.33.

Ancak bu durum Rum ve Latin kesimler açısından büyük hoşnutsuzluklara ve hatta çatışmalara sebep olmuş, bu nedenle kısa bir süre sonra Katolik kiliselerinin onarımı için izin verilmiştir. Bu dönemde baş gösteren çatışmaların ise bundan sonra devam ettiği görülüyor. Arşiv belgeleri arasında da 18. yüzyıl itibariyle kadıyı aşarak merkezi yönetime intikal eden olayların kayıtlarındaki artış dikkati çekiyor. Osmanlı'nın Venedik işgali sırasında Venediklilerle işbirliği yaptığı gerekçesiyle Sakız halkına karşı tutumlarının değiştiği anlaşılmakta; bunlar özellikle bazı cezai yaptırımlarda ve vergi artışlarında kendini göstermektedir.

18. yüzyıl ortalarından itibaren Sakız Adası'nda yaşanan gerginliklere temelde iki temel gerekçe sunulabilir: Bunlardan birincisi İzmir Limanı'nın bu dönemden itibaren daha önemli ve öncelikli bir konuma ulaşmaya başlamış olmasıdır. Sakız Limanı'nın önemini kaybetmesi, adaya ekonomisine büyük bir darbe vurmuştur. Bir ikinci neden ise, kalenin muhafazasında görevli yeniçerilerin bu dönemde adalılara yönelik tutum ve davranışlarıdır. Saraya intikal eden Osmanlı askerinden kaynaklı pek çok şikâyet, işlerin ada yönetimi içinde çözüme kavuşturulamayacak boyutlara ulaştığını gösteriyor. Yüzyılın ikinci yarısında kalenin fizikî koşullarına ilişkin tespitler yapması üzere adaya gönderilen görevlinin kayıtlarının daha ziyade bölgedeki yeniçeri sorunlarına odaklandığı görülüyor. Rum evlerine baskınlar gerçekleştiren, evleri yağmalayan, depolardaki sakızlara el koyan ve tüm yasaklara karşın bunların el altından satışını gerçekleştiren yeniçerilerin birçok cinayete de ilişkilendirildiğine dair pek çok kayıt mevcut. Merkezi yönetimin bunlara ilişkin belli yaptırımları olmuşsa da yaşanan sorunların önünün alınamadığı ve gerilimin her geçen gün tırmandığı görülüyor. Bu durumların, 19. yüzyıl başlarındaki Yunan bağımsızlık mücadelelerine Sakız halkının büyük destek vermesinde etkili oldukları açıktır.

19. yüzyıl başlarına gelindiğinde ise artık bambaşka bir ortamla karşı karşıya olunduğu anlaşılıyor. Daha önceki satırlarda da işaret ettiğimiz durumların adadaki ayaklanmalarda etkisi büyük olmakla birlikte, şüphesiz dönemin değişen dünya düzeni içinde tek başına sebep olarak gösterilemezler. Bu açıdan 19. yüzyılın genel atmosferine ve bunun Osmanlı dış siyasetine nasıl yansıdığına da kısaca bakmakta yarar vardır. Panhelenistik kaynakların “Yunan bağımsızlık savaşı”, milliyetçi-Türk kaynakların ise “Yunan ayaklanması” olarak ifade ettiği isyanlar, bağımsız Rum hareketleri olmanın ötesinde, uluslararası nitelik taşıyan bir olgu olarak henüz ulus bilincinin tam olarak yayılmadığı Osmanlı topraklarında bu dönemde kendini göstermiştir.

1789’da Fransa’da gelişen olaylar, *modern öncesi* yapılanmanın çözülmeye başladığı bir sürecin ilk adımı niteliğindedir. Bundan sonra tüm dünyada hızla yayılan uluslaşma düşüncesi, 19. yüzyıl başlarından itibaren Yunan coğrafyasını etkisi altına almış, Rum ayaklanmaları da bu bağımsızlaşma hareketlerinin bir parçası olmuştur. Fransa, İngiltere ve Rusya gibi ülkelerin de desteği ile Rumların 1810’lardan itibaren bu mücadeleyi sürdürdüğü görülmektedir. Her ne kadar adalardaki Rumların durumu diğer bölgelerdekilere göre farklı ve daha ayrıcalıklı da olsa, Fransız Devrimi ile başlayan ve Yunan felsefesi, kültürü ve edebiyatına olan yönelimi beraberinde getiren süreç, bu harekete katılmalarında etkili olmuş; adadaki büyük ayaklanma 1821 yılında patlak vermiştir.

1821 Mayısında başlayan ayaklanma çok uzun soluklu olmamıştır; ancak 1822 yılındaki ikinci dalga daha sert gelmiş, kale isyancılarca kuşatılmıştır. Osmanlı askerinin buna müdahalesi de oldukça sert olmuştur. Bu çatışmalar Sakız’ın toplumsal hafızasında bugünkü tutumlarına dahi yansiyacak şekilde yer etmiştir. İsyan bastırılmış, isyancılar ağır şekilde cezalandırılmıştır; ancak bunun artçıları 1826-28 yılları arasında da tüm şiddeti ile devam etmiştir.

Kaledeki son büyük Osmanlı onarımlarının 1828 yılında gerçekleştirilmiş olması, Osmanlı yönetiminin bu dönemden sonra ada üzerindeki tasarrufları hakkında fikir vericidir. 1866 yılındaki depremden sonra kısmî onarımlar yapılmışsa da, kalenin tahkimatına yönelik son çalışmalar 1828'de gerçekleşmiştir. Bu durum, bu çokuluslu yapının içinde bulunduğu açmazın adaya yansımaları açıkça göstermektedir.

Ticari merkezin İzmir'e kaymış olması, adadaki çatışmaların son bulmayışı ve yüzyıl içinde gerçekleşen iki büyük depremin açtığı yaralar dolayısıyla Osmanlı'nın bölgedeki ağırlığını büyük ölçüde çektiği görülmektedir.

Adanın yerleşim özellikleri bağlamında nüfus dağılımı ve Osmanlı idaresinde bölgedeki etnik gruplara ilişkin kısa bir değerlendirme yapmakta da ayrıca yarar görülmektedir. Bölgenin demografik yapısını değerlendirmek noktasında, coğrafi koşulları göz önüne alınmalıdır. Adada yerleşimin doğu kıyılarında yoğunlaşmış olması, yine kuzey kesiminde daha dağınık bir görünümün olması, büyük ölçüde denizle ve coğrafi yapıyla ilişkilidir. Batı ve güneybatı tarafları, bu yönlerden aldığı sert rüzgârlar dolayısıyla yerleşime daha az elverişlidir. Özellikle sonbahar ve kış aylarında Akdeniz'de kuzeydoğuya doğru esen lodos yönlü rüzgârlar, denizin yükselerek ve zaman zaman taşarak batı kıyılarını sular altında bırakmasına sebep olur. Bu dönemlerde akıntının da yoğunlaşması, ayrıca sık oluşan girdaplar, adaya bu yönden gemilerin yanaşmasını imkânsızlaştırmaktadır³⁴. Bu fiziki koşulların doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan hattın, Doğu Akdeniz ticaretinin ana güzergâhını oluşturduğu söylenebilir.

Bahsi geçenler, adada nüfusunun bölgesel dağılımını belirleyen en önemli faktörlerdir. Bunun yanında adanın temel kaynağı diyebileceğimiz

³⁴ P. SPAGNESI, *a.g.e.*, s.19-20.

sakız ağacının güney kesimlerinde daha sık yetişmesi ve ürünün buralarda daha verimli olması da bu bölgedeki yerleşimin yoğunluğunu açıklamaktadır.

18. yüzyılın hemen başında Sakız Adası'nı ziyaret eden seyyah Tournefort'un anlatımlarına dayanarak ada köylerini üç başlık altında sınıflandırmak mümkün görünüyor. Buna göre:

Ova Köyleri: *Vasioniko, Thymiana, Khalkios, Neokhorion, Ververato, Ziphia, Batili, Dafnonas, Karyes, Petrana.*

Yukarı Yöre Köyleri (Aponomeria): *Aya Yorgi, Lithilimiona, Argui, Anavatos, Sieroanta, Pyrama, Parparia, Tripes, Sainte-Helene, Caronia, Keramos, Leptopodha, Amarca, Pityos, Majatica, Volissos.*

Aşağı Yöre (Katomeria)/Sakız Köyleri (Cabo Mastico): *Kalimasya, Tholopotami, Myrmighi, Didyma, Exo Didyma, Paghitha, Cataracti, Kini, Nenita, Vunos, Flatsia, Patrika, Kalamoti, Armolia, Pyrghi, Apoliñni, Olympi, Elata, Vessa, Mesta.*³⁵

Adanın kalbini ise *Chora* denilen Sakız Kenti, yani liman ve kalenin bulunduğu merkez teşkil etmektedir. Burada yerleşim kalenin batısına doğru genişlemekte, liman hattının gerisindeki alan, Rum kökenli ada zenginleri ve ileri gelenlerinin oturum alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ceneviz hâkimiyetindeki dönemde kale içinde Rum ve Cenevizli soylular ikamet ederken, Osmanlı döneminde burada yalnızca *Müslümanlar* yaşamıştır.

Adanın nüfusuna yönelik pek çok kayda rastlanmıştır. Bu kayıtların çoğunluğunu ise farklı zamanlarda adayı ziyaret eden seyyahların aktarımları oluşturmaktadır. Dikkati çeken, her birinde, çok kısa aralıklarla gelmiş olanlarınkilerde bile nüfusa dair oldukça farklı sayılar ifade edilmiş olmasıdır denilebilir. 17. yüzyıl ortalarından 19. yüzyıla kadar kayda alınmış rakamlar

³⁵ D. DAL, **XVIII. Yüzyılda Sakız Adası**, Adnan Menderes Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2008, s.49.

34.000 ile 150.000 arasında çeşitlilik göstermektedir³⁶. Bu durum, nüfusa ilişkin sağlıklı bir bilgi vermenin oldukça zor olduğunu göstermektedir. Evliya Çelebi ise adanın geneline değil, kale çevresinde şekillenmiş olan Sakız şehri ile ilgili bilgi verirken, burada *ikisi Müslüman, beşi Frenk, üçü Yahudi ve kırkı Rum olmak üzere elli mahalle olduğunu* yazmıştır³⁷. Rakamlar kaynaklar arasında büyük farklılıklar gösterse de, hepsinde ortak olan Ortodoks Rumların ada genelinde ve her dönemde çoğunluğu oluşturduğu, hatırı sayılır bir Katolik Latin nüfusun bulunduğu, Osmanlı fethinden sonra özellikle kent merkezinde Müslüman Türk yerleşimin yoğunlaştığı, azınlıkta olmakla birlikte Yahudi bir kesimin de adada her dönemde var olduğudur.

Nüfusun dağılımına bakıldığında ise en kalabalık bölgenin yönetim ve ticaret merkezi olan *Chora* olduğu görülmektedir. Bunu, üretim faaliyetleri ile ilişkili olarak *Cabo Mastico* ya da *Katomeria* şeklinde ifade edilen güneydeki sakız köyleri takip etmektedir. Bu noktada üzerinde durulması gereken bir husus da, bu sakız köylerinde yaşayanların statüleridir. Buralarda yaşayanların ayrıcalıklı konumları, sakız üretiminin sürdürülebilirliğinin ne derecede önemli olduğunun göstergesidir. Sakız üreticileri, sürdürdükleri hizmet karşılığında bazı vergilerden muaf tutulmaktadırlar. Sakız köylülerinin toprak tasarruf hakkı karşılığında ödenen *ispençe* vergisinden, *bâd-ı hevâ* denilen *arızî* vergilerden ve kendi ihtiyaçları için yetiştirdikleri bağ ve bahçe ziraatından alınan *aşar* ve *resm* vergilerinden muaf oldukları belirtilmektedir³⁸. Bununla birlikte Çelebi'ye göre tıpkı Müslümanlar gibi giyinip beyaz sarık takabilmektedirler³⁹. Tüm bunlar, Sakız halkını Osmanlı'nın hâkim olduğu diğer bölgelerde yaşayan gayrimüslimlerden ayırmaktadır.

³⁶ D. DAL, *a.g.t.*, s.48.

³⁷ GTEÇS, s.133.

³⁸ F. YAŞAR KESKİN, *a.g.t.*, s.66.

³⁹ GTEÇS, s.127.

II. EVLIYA ÇELEBİ'NİN SAKIZ KALESİ VE ŞEHİRİ ANLATIMLARINA İLİŞKİN GÖZLEMLER

Evliya Çelebi, “1082 Muharreminin on ikinci [21 Mayıs 1671] günü, Aşura gününde, Âsitane-i Saadet'ten uğurlu saatte Allah'ın farz ettiği hac ibadetini yerine getirmek için Üsküdar'dan Mekke-i mükerremeye”⁴⁰ gitmek üzere yola çıkmış, bu seyahati sırasında tüm Batı Anadolu'yu dolaşmış ve Ege Denizi'nde bulunan adaları ziyaret etmiştir. Çeşme Limanı'ndan Ege Denizi'ne açılan Çelebi, ilk olarak Anadolu kıyılarına en yakın ada olan Sakız Adası'na gitmiş, çok etkilendiğini her fırsatta belirttiği bu ada üzerine oldukça detaylı bilgiler vermiştir.

Adanın büyük limanına değil, *Kiremitlik* dediği ve adanın doğu tarafında bulunduğunu yazdığı yere ayak basan Çelebi, doğrudan buraya gelişinin sebebini veba salgını ile açıklar. Şehirdeki salgın dolayısıyla daha kuzeyden *batıya doğru dağlar ve bağlar içinden geçerek 2 saatte Kırye Nero Köyü'ne* gelir. Veba salgını dolayısıyla buradaki *sarayına* yerleşmiş olan Mühürdar Paşa'ya misafir olur ve iki hafta süreyle burada kalır⁴¹.

Ak Mehmed Paşa'nın⁴² yönlendirmesi ile kendisine ulaşmış olması; ayrıca bir başka görevi gereği daha öncesinden tanışıklığının bulunması dolayısıyla Mühürdar Paşa tarafından hayli iyi ağırlandığını belirten Çelebi, bu iki haftalık süre içinde gerek Paşa'ya, gerek civarda görme fırsatı bulduğu yerlere dair detaylı bilgiler verir. Paşanın buradaki konutuna ilişkin “...çeşit çeşit *Havarnak köşkleri, Frenk usulü havuz ve fiskiyeler ile bezenmiş bir İrem Bağı'dır. Mesire yeşillik yerleri cihanın yarısı İsfahan huyâbânı gibi dinlenme*

⁴⁰ GTEÇS, s.6.

⁴¹ GTEÇS, s.121-122.

⁴² Ak Mehmed Paşa, bir dönem Şam ve Tunus valilikleri yapmış, ardından Bağdat, daha sonra Trabzon ve Azak muhafızlığı görevlerinde bulunmuş ve 1670'lerde İstanbul'a gelmiş olan bir Osmanlı beyi olup; Evliya Çelebi'yi bir dönem himaye etmiştir.

yerleri ile bezenmiş şahnişinleri, pek çok sofa ve odaları, Keykavus mutfağı ve büyük ahırları var” der. Ayrıca “yüksek zeminde bulunduğundan set set yapılmıştır. Her seddi birer sahradır ve gayet sağlam kârgir setlerdir. ...bu bağ içinde zemini satranç nakışı tarh edip bütün meyve ağaçlarını bir dizi çırpı ile yol yol dikmişler...” diye ekler⁴³. Burada mimariye dair gözlemlerine dair başka detaylar da sunan seyyah, bölgede yetişen bitkilerin çeşitliliğine kadar türlü bilgiler verir. Yanı sıra burada kaldığı süre içinde Sakız tarihine yönelik kimi bilgilere de ulaşmış ve bunları da aktarmıştır. Buna göre Sakız adasında ilk inşaa faaliyetleri Büyük İskender zamanında başlamıştır. Kalenin ilk inşası ise M.Ö. 282 yılındadır. Kalenin bugünkü şekline gelişini de, Ceneviz kralı Markadina'nın Emevi istilâsı korkusu ile açıklamıştır⁴⁴.

Buraya kadar verilen bilgiler şüphesiz tarihî gerçekleri tam anlamıyla yansıtmamaktadır. Adada ilk inşaa faaliyetlerinin ne zaman başlamış olduğuna ilişkin kesin bir bilgi yoktur; ancak gerçekleştirilen kazı çalışmaları, adadaki yerleşimi Neolitik çağa kadar götürmektedir⁴⁵. Ticarî etkinlikleri ve esir pazarları ile ün yapmış olan adanın Akalar ve Perslerin akınlarına uğradığı, Helen ve Roma hâkimiyet evrelerinin ardından Bizans idaresine geçmiş olduğu, bugünkü kalenin ise Orta Bizans döneminde, 9. yüzyılda inşaa edilmiş olduğu bilinmektedir. Ayrıca Ceneviz işgalinin gerekçeleri üzerinde de daha önce durulmuş; bunun temel sebebinin, Akdeniz'e hâkim olma çabasındaki Venedik ile çekişmeler olduğuna değinilmiştir. Seyahatnâme'de aktarıldığı gibi Emevi tehdidine ilişkin bir şeyin, adanın Cenevizlilerce ele geçirilmiş olduğu tarihlerde, söz konusu devletin tarih sahnesinden çoktan çekilmiş olduğu gerçeği üzerinden imkânsız olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.

⁴³ Çelebi'nin aktardığı bilgiler ışığında bahsi geçen yere yönelik bir tespit yapılmaya çalışılmış; ancak buna dair herhangi bir kaynakta bir bilgiye rastlanamamıştır. **Bknz:** GTEÇS, s.121-123.

⁴⁴ GTEÇS, s.125.

⁴⁵ A. M. MANSEL, *a.g.e.*, s.20.

Bu kısa girizgâhtan sonra Çelebi Osmanlı'nın adayı fethine gelir. Yılıni belirtmez; ancak Sultan Süleyman döneminde ve Piyale Paşa eliyle fethedilmiş olduğunu yazar. Fethin gerekçesine ve nasıl gerçekleştiğine ise geniş yer ayırır. Aktardığı bilgiye göre, adanın yönetimini vergi karşılığı elinde bulunduran Cenevizliler Osmanlı ile dost görünmekte; ancak buradan geçen tüccar, hacı ve yolcu gemilerini esir etmektedirler. Bunun bilgisini alan Sultan, dönemin kaptan-ı deryası Piyale Paşa'ya fetih emrini verir. Bunun üzerine Paşa 300 parça kadirga ile⁴⁶ Çeşme Limanı'na demirler; adanın ileri gelenleri türlü hediyelerle buraya gelir, sözde bağlılıklarını sunarlar. Piyale Paşa ise ne amaçla geldiğini belirtir; adanın savaşılmadan teslim edilmesini ister. Bunu kabul etmeyen Ceneviz soylularını esir alır ve Sakız Kalesi'ne bir haberci gönderir; teslim olunmadığı takdirde elindeki esirleri öldüreceğini ve adaya saldıracağını bildirir. Bunun üzerine ada ahali Osmanlı'nın şartlarını kabul eder; kendi şartlarını da yazılı olarak bildirir. Mutabakat imzalanır ve Piyale Paşa beraberindekilerle adaya çıkar; Kale'ye Osmanlı sancağı çekilir, burçlardan fetih ezanları okunur; böylece fetih tamamlanmış olur. Kale içindeki *kâfirler* kale dışına çıkıp taşraya yerleşirler, kale içinde ise yalnızca Osmanlı ileri gelenleri ve askerleri ikâmet eder⁴⁷.

Bu bilgiler yanlış olmamakla birlikte kimi eksiklikler ihtivâ etmektedir. Adanın Kanuni Sultan Süleyman döneminde ve Piyale Paşa eliyle 1566 yılında fethedilmiş olduğuna daha önce de değinilmiştir. Ancak fethin gerekçeleri şüphesiz burada anlatılanla sınırlı değildir. Osmanlı'nın Akdeniz'e yayılma politikası temel sebep olmakla birlikte, Ceneviz ile ilişkiler bağlamında dönemi irdelemekte yarar görülmektedir. Osmanlı'nın Sakız Adası'nı uzun zaman önce vergiye bağladığı bilinmektedir⁴⁸. Bu süreç bir süre sağlıklı bir şekilde işlemiş,

⁴⁶ GTSÇE, s.126.

⁴⁷ GTEÇS, s.126-127.

⁴⁸ F. YAŞAR KESKİN, *a.g.t.*, s.28.

ancak son dönemde vergi ödemeleri geciktirilmeye ya da yapılmamaya başlanmıştır. Ayrıca Ceneviz yönetimi Osmanlı'ya karşı düşmanla işbirliği halindedir ve Malta Şövalyeleri'ne destek vermektedir. Çelebi'nin bahsettiği üzere hacı ve tüccar gemilerine saldırılar gerçekleşmekte ve bu gemilerin varlıklarına el konmaktadır⁴⁹. Yanı sıra Osmanlı için ciddi bir gelir kaynağı olan adayı korsanlar mesken tutmuşlardır ve tüm bu sebepler, gücünün zirvesindeki Osmanlı Devleti için kabul edilebilir görülmemiştir. Cenevizlilerin güçten düşmesi ve Osmanlı'nın Akdeniz'deki en büyük rakibi konumundaki Venedik Devleti'nin de adaya yönelik birtakım hamleleri, Sultan için stratejik bir karar ile fetih emrini vermesi konusunda etkili olmuştur.

Çelebi iki hafta süreyle misafiri olduğu Mühürdar Paşa'nın *sarayından* ayrıldıktan sonra Sakız Kalesi'ne doğru yola çıkar. Bu yolculuğu sırasında yol üzerindeki köyleri ziyaret eder ve bu sakız (mastaki) köyelerine ve buralarda yaşayanlara dair bilgiler verir:

“Bu ada 500 akçe şerif mevleviyettir. Nahiyeleri yazım sırasında iki tür olarak yazılmıştır. Bir bölüğü 25 adet mîrî köyledir ki yeryüzünde tüm mastaki sakızı bu köylerden hâsıl olur, başka köylerde olmaz. Her kimsede bir çiğnem ve bir damla çiğ sakız bulunsa katlederler, ya cezalandırır veya azarlarlar.

Bu sakız hâsıl olan köylerin kefereleri tamamen Müslümanlar gibi beyaz sarık sararlar. Mîrî sakız keferesi idiği ondan malumdur. Ama diğer kefereleri siyah Frenk şapkası giyerler. Şehir Rum'u ve Frenk'i kırmızı Cezayir fesi giyip saçlarını dağıtırlar...”⁵⁰

⁴⁹ G. DOĞAN, *İngiliz ve Fransız Seyyahlara Göre 17. ve 18. Yüzyıllarda Ege Adaları (Midilli, Sakız, Sisam ve Rodos)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008, s.88-89.

⁵⁰ GTEÇS, s.127.

Dağ köyleri ve buralarda yaşayanlarla ilgili de bilgiler verir; bu köylerden alınan vergi ve haraçları belirtir ve hiyerarşik yapılanmayı anlatır. Burada aktarılanlar, daha önce belgeler üzerinden detaylı olarak anlatılmış verilerle örtüşmektedir.

Veba tehdidinin ortadan kalkmasının ardından Sakız Şehri'ne giden Çelebi, burada kaleye ve bunun ardında yine duvarlarla çevrili olduğunu belirttiği tarihî kente ilişkin detaylı bilgiler vermiştir.

“Deniz kıyısında bir düz alçak yerde, kayalar üzere bir burunda yapılmış bir şeddadi kârgir sağlam hisar ve dayanıklı demir kayadır”⁵¹.

Sakız Kalesi, Sakız Limanı'nın kuzey tarafında alçak bir burun üzerinde, güney-kuzey doğrultulu bir oturma alanı üzerine inşa edilmiş olup 180.000 metrekarelik bir alanı kaplamaktadır ve sur duvarları günümüzde yaklaşık 650 nüfuslu bir yerleşim alanını çevrelemektedir⁵².

Kalenin çevresi, Evliya Çelebi tarafından 2.700 adım olarak ölçülmüştür. Kaleyi çevreleyen hendeğin eninin ise 50 adım olduğunu, zamanında bu hendeğe gemilerin bağlandığını belirtmiştir⁵³. Günümüzde hendek yola dönüştürülmüş olup, şehir dokusunun hayli yükselmiş olduğu görülmektedir. Ancak beden duvarları ile hendek duvarlarının mevcudiyeti, bugün bu ölçümleri teyit imkânı sunmaktadır. Kale çevresi tarafımızdan 2.658 adım, hendeğin eni ise 46 adım olarak ölçülmüştür ve bu, Çelebi'nin adım hesapları ile oldukça tutarlı bir sonuç ortaya koymaktadır. Bu durum, Çelebi'nin kaleyi adım adım gezmiş olduğunu kanıtlar niteliktedir. Gemilerin bağlandığına işaret edecek herhangi bir ize ise rastlanmamıştır. Ancak kalenin beden

⁵¹ GTEÇS, s.128.

⁵² NSRF, 2014-2020 Restorasyon Projesi Raporu'ndan.

⁵³ GTEÇS, s.128.

duvarlarının bir kısmının bugünkü zemin kotunun altında kalmış olması ve geçen yüzyıllar içinde oldukça fazla müdahale geçirmiş olması dolayısıyla gemi babalarına dair herhangi bir ize rastlanmayışı doğaldır. Ancak hendeğin genişliği ve kaynakların belirtmiş olduğu derinliği, buraya gemilerin bağlanması için oldukça elverişli görünmektedir.

Seyahatnâme’de Kale’nin beden duvarlarının yüksekliği 10 arşın, eni ise 5 arşın olarak belirtilmiştir. Osmanlı’da bir mimar arşını 75,78 santimetreye tekabül etmektedir⁵⁴ ve bu ölçü temel alınarak yapılacak hesaplama göre kalenin beden duvarlarının yüksekliği yaklaşık 7,50 metre, eni ise yaklaşık 3,75 metre olmalıdır. Duvarın yıkılmış olan kısmından duvarın enini ölçme imkânı bulunmuştur ve sonuç Çelebi’nin ölçüsüne oldukça yakındır. Yükseklikleri açısından ise tarafımızca sağlıklı bir ölçüm yapılamamıştır. Ancak şunu söyleyebiliriz; beden duvarlarının günümüzdeki yükseklikleri takribî olarak 8 metre civarındadır. Her ne kadar bu ölçü Çelebi ile tutarlılık arz etse de, döneminde üst kottaki kısımların sağlam olduğu ve kentin döneminde bu derece yükselmemiş olduğu da göz önünde bulundurulduğunda, duvarların bundan çok daha yüksek olduğu düşünülmeli; ayrıca böylesi bir savunma yapısının bugünkü görünümünden çok daha yüksek duvarlarla binâ edilmiş olması beklenmelidir.

Kalenin beden duvarlarına ilişkin ayrıca *“Deniz kıyısı tarafı duvarları üç arşın kalın duvarlardır. Deniz kıyısı bir kat duvardır, bazı yerlerini deniz dalgaları döver sağlam ve müstahkem duvardır. Kara tarafı iki kat duvardır...”* şeklinde bir anlatımı yer alır⁵⁵. Bu ifade, bugün tümüyle ortadan kalkmış olmakla birlikte Osmanlı dönemi eklentisi olduğu belirtilen ve yapıyı üç

⁵⁴ Ü. TAŞKIN, *Osmanlı Devleti’nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2005, s.134.

⁵⁵ GTEÇS, s.128.

tarafından çeviren ikinci sıra tahkimat duvarının⁵⁶ Çelebi'nin ziyaret ettiği sırada mevcut olduğunu göstermektedir.

Seyahatnâme'de yapının savunma sistemine yönelik "...Kalenin kara tarafı gayet sarptır. Ve 63 kule kaleyi kuşatmıştır. Diğer kaleler gibi beden beden değildir. İkişer kat tüfenk ve top deliği mazgal yerleri vardır. Dört tarafında kat kat 400 pare balyemez, kolomburna, şayka ve başka cins yarar toplar ile donanmış sağlam bir kaledir..." şeklinde bir ifade yer almaktadır⁵⁷. Burada bahsi geçen verileri bir bütün halinde gözlemleyebilme imkânına ne yazık ki sahip değiliz. Ancak fikir verecek kimi izler ile birlikte, bu gözlemleri destekleyecek bilgilere ulaşabiliyoruz. Kalenin kara tarafı günümüzde doldurulmuş haldedir ve yerleşim bölgesidir. Hendek ise bugün kentin en işlek yollarından birine dönüştürülmüş durumdadır. Ancak döneminde resmedilmiş gravürler, buranın adeta bir ada görünümüne sahip, yüksek-kalın duvarlarıyla sarp, korunaklı bir yapı olduğunu gösteriyor (**Foto.1-2**). Ancak yapının altmış üç kule ile kuşatılmış olduğu bilgisi üzerinde durmakta yarar vardır. Herhangi bir eski kaynak ya da gravür, bu denli çok sayıda kulenin varlığına işaret etmese de, sayının kesinliği bunun üzerine düşünmeyi gerektiriyor. Kalenin planlara işlenmiş dokuz burcundan, günümüze kimileri harap durumda da olsa sekizi ulaşabilmiştir. Liman cephesinin deniz tarafındaki burç tümüyle yıkılmış olmakla birlikte temel seviyesinde izleri görülebilmektedir. Yapının vaktiyle liman kapısının bulunduğu, bugün ise yalnızca duvarın izlerini takip etmeye imkân veren birkaç kalıntı dışında tümüyle yıkılmış olan doğu cephesinde de zamanında beş burcun var olduğu belirtilmiştir⁵⁸. Bunlardan başka kale içinde iki gözetleme kulesi bulunduğu

⁵⁶ D. MONİOUDİ-GAVALA, *The Castle of Chios: Fortifications and the Surrounded Town Nowadays Since the Middleages*, Atina 2001, s.42.

⁵⁷ GTEÇS, s.128.

⁵⁸ D. MONİOUDİ-GAVALA, *a.g.e.*, s.28.

bilinmektedir⁵⁹; ancak bunlardan da biri mevcut değildir. Bu anlatımda şehir surlarına işaret eden bir şey yoktur. Anlaşılması gereken, muhtemelen kalenin etrafında birtakım gözetleme ve savunma kuleleridir; ancak bunlara rağmen sayı oldukça fazla görünmektedir. Bu noktada, söz konusu kulelerin en azından bir kısmının, Batı Anadolu’da, Balkanlar’da ve adalarda örneklerini gördüğümüz veya varlığını bildiğimiz kule-konutların örnekleri olabileceği düşünülebilir.

Antik Çağ’dan itibaren gözetleme, iletişim, Tanrı’ya ulaşma gibi pek çok amaca yönelik ve genel olarak “kule” diye tanımlayabileceğimiz yüksek yapıların inşa edildiğini biliyoruz. Bunlar ayrıca çeşitli gerekçelerle müstakil konutlar olarak da yapılmışlardır. Bu gerekçeler başlıca güvenlik ve prestijdir. Akdeniz’de, Anadolu’nun Ege kıyılarında, Yunanistan’da ve Balkanlar’da pek çok örneklerini gördüğümüz bu yapılar, sürekli olarak korsan saldırılarına uğrayan Ege adalarında da yaygınlaşmıştır. Askeri veya sivil olsun, bu binalar temel olarak saldırı ve yağmalara karşı güvenli olmaları sebebiyle tercih edilmişlerdir. İlerleyen süreçte, Osmanlı vilayetlerinin toprak sahipleri ve soylularının da prestij amacıyla böyle binalar inşa ettirdikleri görülmektedir⁶⁰.

Farklı dönemlerde ve farklı amaçlarla adayı ziyaret etmiş kişilerin yazımları başta olmak üzere çeşitli kaynaklarda aktarılanların ışığında bölgedeki kule-konutlara ve bunların ada mimarisindeki yerine değinen Arel, Sakız Kalesi’nin güneyinde uzanan geniş ovada bu yapıların yaygınlığından bahseder. Rumların “pyrgos”, Osmanlıların “kulla” dedikleri bu binaların genellikle Cenevizli ve Rum aristokratların konutları olduğunu; temelde korsan saldırılarına karşı güvenlik gerekçesiyle yapıldıklarını; silindirik veya

⁵⁹ N. KONUK, *Midilli, Rodos, Sakız ve İstanköy’de Osmanlı Mimarisi (Ottoman Architecture in Lesvos, Rhodes, Chios and Kos Islands)*, Ankara 2008, s.136.

⁶⁰ E. NURKOVIC, *Investigation of Tower-Houses in Montenegro for Their Preservation: Restoration Proposal for Ganic Family House in Rozaje Town*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir Teknoloji Enstitüsü, İzmir 2015, s.1.

kare planlı, oldukça yüksek, çoğunlukla düz damlı, kimilerinin çekme köprüleri ve dış merdivenleri bulunan, karakteristik olarak kırmızı ve beyaz taşlarla inşa edilmiş olduklarını belirtir⁶¹.

Toplarla, topların yerleştirildiği mazgallarla ve tüfek delikleri ile ilgili gözlem yapabilme imkânı ise kısıtlıdır. Beden duvarları ve burçlar üzerindeki mazgallar tek sıra halindedir. Anlatımdaki “ikişer kat” ibaresi muhtemelen günümüze ulaşmamış olan ikinci sıra tahkimat duvarı üzerinde bulunanları ifade etmektedir. Bugün görebildiklerimiz ise, şüphesiz döneminin görünümünü yansıtmamaktadır. Çok kez müdahale geçirmiş olan duvar ve burçlarda, özgün kısımların epey bozulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Bahsi geçen tüfek delikleri, yalnızca batı cephedeki burçlardan biri üzerinde görülebilmektedir. Sur duvarları üzerinde kimi yerlerde topların içine yerleştirilmiş olduğu kısımlar gözlemlenebilmektedir; kalenin esas kapısının hemen güneyindeki burç üzerinde bunlardan biri, içinde limana bakar halde bir top ile seyir amaçlı korunmuştur. Bununla izleyiciye, kalenin dönemindeki görünümünün nasıl olabileceğine dair bir kesit sunulur Evliya Çelebi'nin etkileyici tasvirini canlandırabilme imkânı sağlanmıştır.

Seyyahın anlatımları, kale kapıları ve köprülerin durumlarına yönelik tariflerle devam eder. “Bu kalenin iki yerden demir kapıları yoldur...” diyerek söze başlar⁶² ve ilk olarak kalenin esas kapısı olan ve “Porta Maggiore” (Büyük Kapı) diye adlandırılan kapıdan bahseder. Giriş ünitesine ya da kapı kanatlarına dair söz söylememiş olmakla birlikte, bunun önünde bulunan ve hendeği aşmaya yarayan köprüye dair bilgi verir. “Varoşa açılır” diyerek anlattığı güney cephedeki bu kapının önünde hendeği aşmaya yarayan bir taş köprü ve bu taş köprü ile kapının irtibatını sağlayan, *kapının eşiği dibinde*

⁶¹ A. AREL, “Foça Bağ Evleri ve Kule-Ev Geleneği”, **VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı Kitabı**, Ankara 1990, s.46.

⁶² GTEÇS, s.129.

zemberekli asma bir tahta köprü bulunduğunu belirtir⁶³. Bu ahşap köprü her gece bekçiler tarafından çekilerek kapıya siper edilir, gündeğümü ile birlikte indirilir ve kale kapıları açılır.

Günümüzde vaziyet ne yazık ki bu anlatımı yansıtmıyor. Bahsi geçen kapı, 1694 yılındaki Venedik işğali sırasında yıkılmış, kalenin zaptından sonra Venedikliler tarafından yeniden yapılmıştır ve kapının üzerindeki kitabe de bu döneme aittir. Söz konusu olay, Çelebi'nin adayı ziyaretinden 23 yıl sonra gerçekleşmiş olduğundan, bunun seyyahın gördüğü kapıdan farklılaşmış olduğu ortadadır. Kitabe kazınmış ve büyük ölçüde okunamaz durumdadır. Sözü edilen zemberekli ahşap köprü ile özgün taş köprü ortadan kalkmış durumdadır ve ahşap köprünün makara sistemine dair herhangi bir iz de kalmamıştır. Ancak 1881 tarihli bir gravürde anlatılan köprü sistemi açıkça görülebilmektedir **(Foto.3)**. Bu durumda bu izlerin son yüzyılda ortadan kalkmış olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Bugün bu alanda, yakın tarihte yapılmış olduğu anlaşılan bir köprü bulunmaktadır.

Çelebi bu köprüden *taşra varoşa* çıkarken sağ tarafta hendek başında bir sebilhâne ve bunun yanında, avlusunda Hızır Baba'nın gömülü olduğu bir tekke bulunduğunu, bu tekkenin hizasından alçak bir sıra duvarın hendek duvarını boydan boya kuşattığını ve bununla hendek duvarı arasındaki alanda *şehrin ayan ve eşrafının gömülü olduğu* tek kapılı büyük bir mezarlık olduğunu yazar⁶⁴; ancak bunların hiçbiri bugüne ulaşamamıştır. Söz konusu alan bir bahçe gibi düzenlenmiş, tarihî dokuya dair hiçbir unsur kalmamıştır. Kalenin güney tarafında hendek duvarı dışında sınırlı bir alanda bir sıra duvar kalıntısı görülebilmekte, bunun sözü edilen duvarın izi olabileceği düşünülmektedir ancak bunun gerisinde bir mezarlık ya da herhangi bir yapı

⁶³ GTEÇS, s.129.

⁶⁴ GTEÇS, s.129.

bulunmamaktadır. Ne var ki kale içinde Osmanlı döneminden kalma mezar taşlarının sergilendiği, vaktiyle mezarlık olduğu anlaşılan küçük bir avlu vardır. Başlangıçta buradaki taşların bir kısmının Çelebi'nin sözünü ettiği mezarlıktan kalabilenler oldukları düşünülmüşse de, sergilenen mezar taşlarının hepsinin 18. yüzyıl ve daha sonraki dönemlerden oldukları görülmüştür.

Kalenin liman kapısının bulunduğu doğu cephe tümüyle yıkılmış durumdadır. Seyyah bu kısmı “...çarşı içine açılır gayet kalabalık büyük kapıdır. Doğuya nazır iki kat demir kapıdır. Bu kapıdan içeri girince iki kapı arasında 10 adet pabuççu dükkânları vardır. Onları geçince ikinci kapı güneye açılır. Bu kapıdan geçip ana duvarı ile iskele kapısı arasında çeşit çeşit savaş aletleriyle süslenmiş bir duvar vardır. Bütün kale neferleri ve bekçiler gece gündüz bu mahalde bulunurlar” şeklinde anlatmıştır⁶⁵. Planlarda kapının, doğu cephesinin güney tarafında işlenmiş olduğu görülüyor. Tarife göre bu kapının gerisinde tıpkı güney cephedeki *Porta Maggiore*'de olduğu gibi bir koridor olduğu, bunun güney yönüne doğru uzandığı anlaşılmaktadır. Kale neferleri ve bekçilerin burada konuşlanmış olduğu bilgisinden hareketle askeri karargâhın burada bulunduğu söylenebilir; ki stratejik anlamda da bu bölgede olması beklenmelidir. Gerek bu durumdan, gerekse savaş aletleri ve silahların bu kısımda bulunduğundan, kayıtlarda adı geçen *Kılınc Meydanı*'nın da burası olduğu düşünülebilir. Yapının doğu cephesinin sınırını takip etmeye imkân veren duvar kalıntıları dışında, bu cephenin önü ve ardında hemen hiçbir şeyin sağlam biçimde günümüze ulaşmadığını, hatta kapının yerini tayin etmenin dahi mümkün olmadığını; yanı sıra limanın bir hayli doldurularak yenilenmiş olması dolayısıyla bu cephenin liman ile ilişkisini kurmanın da imkânsız olduğunu vurgulamakta yarar görülmektedir.

⁶⁵ GTEÇS, s.129.

Bu noktada üzerinde durulması gereken bir husus daha bulunmaktadır. Yapının ilk inşasından bugüne mimarisine yönelik tüm anlatılarda üç kapısı bulunduğu ifade edilmiştir. *Porta Maggiore* denilen ve güney cephede bulunan esas kapı ile limana bakan doğu kapısı dışında, batı cephede kalenin kentle irtibatını sağlayan küçük bir kapı açıklığı daha mevcuttur. 16. yüzyılda yapılmış olan bir gravürde **(Foto.4)** de önünde bir köprü ile resmedilmiş olan bu kapıdan Evliya Çelebi'nin hiç bahsetmeyişi dikkat çekicidir. Son derece detaylı tariflerine bakılırsa, Çelebi'nin yapıyı büyük bir dikkatle incelediği söylenebilir. Ancak bu kapının sözünü etmeyişi, bunun bilinçli bir tercih olup olmadığı yönünde düşündürmektedir. Bugün bu cephede başka pek çok açıklık bulunmaktadır. Kimileri kapatılmış, kimileri zamanla dolmuş olan bu açıklıkların savunma ve/veya tahliye amaçlı oldukları anlaşılmaktadır. Bu durumda bu küçük kapının bunlarla birlikte değerlendirilerek, güvenlik maksadıyla bilinçli bir şekilde anlatılmamış olduğu, ya da yine aynı gerekçeyle bu cephenin Çelebi'ye gösterilmemiş olduğu da varsayılabilir. Her ne sebeple olursa olsun batı cephe ve kuzey-batı tarafta bulunan ve *Antonio Zeno* adıyla bilinen burcun üzerindeki tahliye kapıları ve kanalları ile kapıya ilişkin bilgi vermeyişi dikkat çekicidir.

Liman ile ilgili dönemin verilerini fizikî anlamda karşılaştırma ve kesin bir değerlendirme yapma imkânımız bulunmamaktadır. 1881 depremine kadar limanda Çelebi'nin tarifinden farklılaşan bir durum olup olmadığı yönünde bir tespit yapılamasa da, deprem sonrasında bu alanın ciddi bir onarımdan geçtiği bilinmekte ve bu çalışmalar sonucunda limanın hayli doldurulmuş olduğu görülmektedir **(Foto.5)**. Eski doku ise bugünkü liman hattından iki sokak geride takip edilebilmektedir ve bunun teyidi konusunda Çelebi'nin vermiş olduğu 1.800 germe adımlık ölçünün yardımcı olduğunu söyleme imkânına sahibiz. Ayrıca bu doku bize, bugünkünden farklı olarak gravürlerde

resmedildiği şekilde bir görünüm sunmaktadır. Çelebi bununla ilgili “*bin pare gemi alır büyük bir limandır*” der ve ekler: “...*Ağzı açık limandır. Kible ve gündoğusu rüzgârları gayet şiddetli esip bazı zaman gemilere ve sahiplerine felaket olur. Zira kumsal limandır, demir tutmaz, gemileri sürüyüp karaya düşüp helâk olurlar. Ama başka altı rüzgârdan emin limandır...*”⁶⁶. Ayrıca buranın korunması için *limanın kiblesi ucundaki burunda*, Vezir Silâhdar Fazlı Paşa tarafından bir kale yaptırıldığını belirtir. Seyahatnâme’de Sakız muhafazasında iken bu kaleyi yaptırmış olduğu belirtilen Fazlı Paşa’nın 1640’lı yıllarda Anadolu Beylerbeyliği görevindeki Fazlı Paşa olduğu düşünülmektedir. Ancak kayıtlara *Bourtzi Castle (Bourtzi Kalesi)* olarak geçen kalenin ilk inşasının Ceneviz döneminde gerçekleştiği ve dönemdeki adının *Porporella Castel della Catena* olduğu; günümüze harap halde gelebilmiş olan yapının ise 18. yüzyıldan kaldığı bilgisine ulaşılabilmektedir⁶⁷. Bu durumda bahsi geçen kalenin birden fazla kez elden geçmiş olduğu anlaşılmaktadır. Çelebi ise yapıyı “*bir küçük yuvarlak şekilli kaledir, ama gayet sağlam ve muhkemdir. Büyüklüğü 300 adımdır. Deniz kıyısında olduğundan hendeği yoktur. Ve içinde asla hâne yoktur, bir mescidi, cebehâne hazinesi ve buğday ambarı vardır. Limanın tam ortasına yönelik 14 adet uzun topları var ki Sakız Kalesi’nde yoktur. Kemerli demir kapıları her gece kapatılır toplardır. Dizdarı ve 100 adet neferi gece gündüz mevcuttur. Güneye bakar bir demir kapısı vardır*” şeklinde tarif etmiştir⁶⁸. Günümüze ulaşmış olan kalıntılar ise yapının yakın zamana kadar çok kez müdahaleden geçmiş olduğunu göstermektedir ve seyyahın anlatımlarını destekleyecek herhangi bir veri sunmamaktadır. Ancak en azından mevcut yapının daire planlı değil, dikdörtgen planlı olduğunu söyleyebiliyoruz **(Foto.6)**.

⁶⁶ GTEÇS, s.129.

⁶⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz: <http://www.kastra.eu/castleen.php?kastro=xioburtzi>.

⁶⁸ GTEÇS, s.130.

Evliya Çelebi'nin Sakız Kalesi'ne ilişkin anlatımları bunlarla sınırlı olmayıp, Kale'nin içindeki ve çevresindeki yapılar ile ilgili de bilgiler vermiştir. Hatta burada kent merkezi dışında civardaki köylere ilişkin anlatımlar da söz konusudur.

Yazınında öncelikle kale içindeki yapılara yer veren seyyahın konut mimarlığına yönelik olarak yazdıkları oldukça ilgi çekicidir:

“Evvela Sakız Kalesi'nin içinde (...) adet mahalledir, asla kefare yoktur. Ve toplam 2.200 adet kat kat, beşer altışar kat kârgir, sağlam, güzel, hoş, sanatlı ve süslü evlerdir. Zira savaşıla fethedilmeyip bir hâneye bile topla zarar verilmeden Osmanlı eline girdiğinden şahâne seyirlik ve ibretlik Frenk binaları var ki övgüsünde dil kısa ve kalemler kırıktır. Baştan başa Ceneviz yapısı kale gibi yüksek evleri vardır ve halkı şanlıdır.”⁶⁹

Osmanlı fethinin savaşımadan gerçekleştiğini ve kalenin bu esnada zarar görmediğini biliyoruz. Ancak kale içinde hiç kefare olmadığına dair ifadenin üzerinde durulmalıdır. 1650'lerin sonlarında adayı ziyaret etmiş olan seyyah Thévenot, “...Hiçbir Hıristiyan orada barınmaz; ama Yahudiler, her yıl ödedikleri belli bir para karşılığında, orada ikamet ederler, çünkü onlara genellikle kötü muamele eden Hıristiyanlar arasında hem rahat edemez, hem de kendilerini emniyette hissetmezler...” şeklinde anlatır⁷⁰. Ayrıca 1739'da adaya gelen Pococke, kalenin içinde sadece Türkler ve Yahudilerin ikâmet ettiğini, 1794'te gelen Dallaway ise burada Yahudilerin oturduğu küçük evlerin bulunduğunu belirtmiştir⁷¹. Bunlara göre Çelebi'nin anlattığı üzere kalede

⁶⁹ GTEÇS, s.130.

⁷⁰ **Thévenot Seyahatnamesi**, (ed. Stefanos Yerasimos), İstanbul 2014, s. 122.

⁷¹ D. DAL, *a.g.t.*, s.46-47.

yalnızca Müslümanların oturduğu yönündeki bilginin doğruluğu sorgulanmalıdır.

Kale içinde bahsi edilen konutların hiçbirinin günümüze ulaşmamış olduğunu söyleyebiliyoruz. Ancak 2.200 adet olduğu belirtilen konut sayısı, kalenin ölçüleri göz önüne alındığında abartılı görünmektedir. Başka dönem kaynaklarında kalenin nüfusuna yönelik oldukça farklı rakamlar verilmiş olduğuna daha önce değinilmiştir. Nüfustan değil yüzölçümünden hareket edildiğinde Çelebi'nin vermiş olduğu bu rakamın bina değil, hane sayısına işaret ettiği düşünülebilir. Fetihden hemen bir yıl sonrasında, 1567 yılına ait Cizye Defteri'nde konut sayısı 495 olarak verilmiştir⁷². Bu durumda bunların beşer-altışar katlı binalar oldukları ve iki binin üzerinde hane bulunduğu yönünde bir tahminde bulunulabilir. “Ceneviz yapısı kale gibi yüksek evler”den kastın ise daha önce belirtilmiş olan kule-konutlar oldukları açıktır.

“...Yeryüzünde acayip ve garip ne kadar binalar varsa bu şehirde ondan fazla türlü türlü acayip ve garip taştan oyulmuş şekiller, mukarnas sanatlar, mermer üzere tuhaf çiçekler ve acayip iri şekiller var ki insan hayran olup aklı şaşırıp gözleri kamaşır. ...Bir hânedede olan bukalemun nakışlarının başka bir hânenin içinde veya dışında olmak ihtimali yoktur. ...Bu Sakız hânelerinin genellikle avluları yoktur. Ve bütün hânelerde zerbemin ve su sarnıçları bulunur. Bütün duvarları düzgündür. ...Şehrinin caddeleri satranç nakışı tarzı olduğundan her hâne sınırı dört köşe olup hep bir köşesinde çeşit çeşit mukarnas şahnişinlerin benzeri bir diyarda yoktur. ...Dam ve çatıları çeşit çeşit şeylerle örtülüdür. Bazısı dört köşe, bazısı yuvarlak kubbe ve bazısı da sivri kubbe örtülü evlerdir. Ama gariplik ondadır ki kayagan hutâyî taşları damlar üzerinde nasıl tutturmuşlardır, hakir

⁷² F. YAŞAR KESKİN, *a.g.t.*, s.42.

ona hayranım. Bu kayağan taşlar da bu bölgeye mahsustur ki gayet ince taşlardır. Bazı hânelerin damları kırmızı horasani kireç ile örtülüdür. Bazı hâneleri de eski tarz kalın kiremitler ile örtülüdür. Bütün evlerin damlarından akan yağmur suyunun bir damlası boşa gitmeyip evler içinde olan sarnıçlara iner...”⁷³

Ne yazık ki bu satırlara konu olan evlerin hiçbiri günümüze ulaşamamıştır. Ancak söz konusu evlerin bezemelerine ilişkin bu tarifler, adanın güneyindeki bir Ortaçağ köyü olan *Pyrgi* konutlarını anımsatmaktadır. Bizans döneminden itibaren yerleşimin sürdüğü güney taraftaki önemli sakız köylerinden biri olan ve Ceneviz dönemi kent dokusunun neredeyse hiç bozulmadan günümüze taşındığı *Pyrgi*'deki konutlar, tıpkı *Çelebi*'nin anlatımındaki gibi dış yüzeyleri bezemeli örneklerdir (**Foto.7**). Her birinin bezeme programı birbirinden farklı olan, beyaz sıva üzerine genellikle geometrik, yer yer de bitkisel motiflerin kazınarak işlenmiş olduğu bu konutlarıyla köy, ada turizmi açısından büyük önem taşıyor. Buradaki evler iki-üç katlı, avlusuz, birbirine bitişik inşa edilmiş olup; zemin katlarında pencere açıklığı bulunmamakta ve düz damlı oldukları görülmektedir. Seyyahın oldukça etkilenecek anlattığı bezemelerin, bu konutların cephelerindeki kompozisyonlara benzer örnekler oldukları düşünülebilir. Ancak yalnızca seyyah *Thévenot*'un anlatımında kısaca “...evlerin hepsi *Hıristiyanların hâkim olduğu devirde yapılmıştır, bu yüzden oldukça yüksektirler ve güzel kesme taşlarla inşa edilmişler, birçok arma ve güzel şekillerle süslenmişlerdir*” şeklinde bir ifade yer almaktadır⁷⁴. Bunun dışında bu düşüncemizi destekleyecek herhangi başka bir anlatıma veya belgeye rastlamamış olduğumuzu belirtmekte yarar vardır. Bugün gözlemleyemiyor oluşumuzdan ötürü, yapı malzemesine yönelik bir tespit imkânımız da

⁷³ *GTEÇS*, s.130-131.

⁷⁴ *Thévenot Seyahatnamesi*, s. 123.

bulunmamaktadır. Ancak kalenin Ceneviz dönemi inşasında kullanılan taşın, kalenin bulunduğu kent merkezine çok da uzak olmayan bir başka Ortaçağ köyü *Thymiana* dolaylarındaki taş ocaklarından sağlandığı bilgisine sahibiz⁷⁵. Dolayısıyla Çelebi'nin *bu bölgeye has* dediği taş malzemenin de buradan temin edildiği düşünülebilir.

Sokak dokularıyla ilgili, *çeşit çeşit baklava nakışı, kesimi mühr-i Süleyman gibi, çark-ı felek gibi ve birbirine girişmeli ham mermer döşeli* 40 geniş sokağın bulunduğu, diğer sokakların ise dar olduğu; bunların oldukça temiz tutulduğu, hatta insanların kale kapısında *pabuçlarını* çıkarıp ellerine alarak içeriye girdikleri yazılıdır⁷⁶. Ancak bugünkü görünüm, bu ifadeleri yansıtmaktan son derece uzaktır. Kentin dokusu tümüyle bozulmuş, hatta oldukça atıl durumda bırakılmıştır ve ne konutlara ne de sokaklara dair sağlam hiçbir unsuru barındırmamaktadır. On bir çeşmeden ve yüz dükkândan bahseder; ki aynı şekilde bunlardan da hiçbiri günümüze ulaşamamıştır. Liman kapısının iç tarafında bugün kafelerin çevrelemiş olduğu ve Çelebi'nin *Kahvehaneler Meydanı* olarak belirttiği⁷⁷ alanda bulunan havuzlu ve on iki çeşmeli şadırvanın ise bugün temel seviyesinde izleri görülebilmektedir.

Evliya Çelebi'nin kale içi ile ilgili anlatımları camiler ve hamamlarla son bulur. Ancak bahsi geçen üç hamamdan ikisi ayakta olmakla birlikte, camilerden hiçbiri günümüze ulaşamamıştır.

Çelebi, kale içinde altı caminin ismini zikretmiş ve bunlarla ilgili kısaca bilgiler vermiştir. Bunlardan ilki, evvelce büyük bir kilise olan ve fetih sonrası dönüştürülen Sultan Süleyman Camii'dir. Çelebi'nin anlatımına göre "*cemaati*

⁷⁵ A. SMITH, *The Architecture of Chios, Subsidiary Buildings, Implements and Crafts*, London 1962, s.115.

⁷⁶ GTEÇS, s.131.

⁷⁷ GTEÇS, s.131.

gayet boldur, zira selâtin camiüdür. Boyu 120 ve eni 80 adımdır. Kapıdan içeri girince bir cilâlı sütun üzerinde dört köşe beyaz ve lacivert yazı ile bu camiinin tarihi yazılmıştır...”⁷⁸

Bu cami ile ilgili verilerin üzerinde detaylı durmakta yarar görülmektedir. Çelebi'nin yazınında caminin kitabesi de aktarılmıştır. Buna göre:

“Tarih-i vilâdet-i Hazret-i İsa aleyhisselâmın dokuz yüz doksan üçünde bu kenîsaya binâ vurulup ve tarih-i mezbûrun bin beş yüz altmış altı Abrilinin yedisinde Hazret-i Muhammedü'l-Mustafa sallâllâhu aleyhi ve sellem hazretlerinin tarihinin dokuz yüz yetmiş üçü mâh-ı Ramazanü'l-mübârekinin yigirmi altıncı Âl-i Osmân Sultân Süleymân bin Selim Han'ın kapudanı Piyâle Paşa Ciniviz elinden yüz yigirmi pare kadırğa ile gelip Sakız'ı feth edüp mezkûr kenîsaya Süleymân Han için câmi binâ edip içinde âyîn-i Muhammedî olup namâz kılındı. Elhamdülillâh”.

İlk olarak kitabeye göre kalenin fethi, *yüz yirmi* kadırğa ile gerçekleşmiştir ve bu sayı başka kaynaklarda verilenlere yakındır. Ancak Çelebi fethi anlattığı kısımda bununla ilgili sayıyı *üç yüz* olarak belirtmiştir. Diğer anlatılarla da karşılaştırılarak, kitabede yazan sayının gerçeği yansıttığını, Çelebi'nin daha önce aktardığının ise abartılı olduğu düşünülmektedir. Ancak daha önemlisi Seyahatnâme'de “*Sultan Süleyman Camii*” olarak adlandırılan yapının, kitâbesindeki ifadeye ve hemen fethin ardından dönüştürülmüş olduğu bilgisinden hareketle, bugün Piyale Paşa Camii olarak aktarılan ve günümüzde bir kilise olarak kullanılan yapı olduğu tahmin edilmektedir⁷⁹.

⁷⁸ GTEÇS, s.131-132.

⁷⁹ N. KONUK, *a.g.e.*,s.169. Sakız Rüştüyesi'nin anlatıldığı bu kısımda Konuk, “...*Saint Georgios Kilisesi avlusundadır. Kilise, Osmanlı döneminde Eski Camii adıyla adlandırılan, Piyale Paşa*

Sözü edilen ikinci cami, *Yeni Cami*'dir. Çelebi bunun Öküz Mehmet Paşa tarafından yaptırıldığını, yine bir kiliseden dönüştürüldüğünü, *boyunun 100 ve genişliğinin 120 ayak* olduğunu ve şehrin en büyük camisi olduğunu ifade etmiştir⁸⁰.

Bunlardan başka *Âsitane'den sürülen Müftü Aziz Efendi'nin yakın zamanda yaptırdığı Zeytinli Cami*; yalnızca ismini zikrettiği *Kaptan Halil Paşa Cami*; yine bir kiliseden dönüştürülmüş *Cıgala Paşa Cami*'den bahseder. *Kaptan Koca Abdurrahman Paşa Camii* ise *30 basamak taş merdiven ile çıkılır üst kat bir köşk gibi aydınlık camidir*. Sonuncunun kapısı üzerindeki kitabeyi de "*Gâzî Seydi Abdurrahmân Paşa, Eyledi itmâm ya'ni hayr için ecr-i cezîl, Hâtif-i Kudsî dedi târihini, Yâ vedûd hasbinallahû ve ni'me'l-vekîl, sene 1012*" şeklinde aktarmıştır. Bunların yanı sıra bir de mescit olduğunu yazmıştır⁸¹; ancak anlatılan bu yapıların hiçbiri bugüne gelememiştir. Günümüzde kale içinde yalnızca 19. yüzyılda inşa edilmiş olan Bayraklı Camii bulunmaktadır.

Hamamlara ilişkin ise detaylı bir bilgi sunmamış; *Abdurrahman Paşa, Piyale Paşa* ve *Deli Beyzâde* hamamlarının yalnızca isimlerini zikretmiştir. Ayrıca *Zeytinli Camii'nin* yakınında bir Halvetî tekkesi olduğunu, *Abdurrahman Paşa Hamamı'nın* da bu tekkenin hemen yanında yapıldığını yazmıştır⁸². Sözü edilen bu hamamın, bugün evler arasına sıkışmış, harap durumdaki bina olduğu, deniz tarafındaki cephenin hemen ardında, *Antonio Zeno* Burcu yakınındaki, restorasyonu geçtiğimiz sene tamamlanarak müzeye

Camii'dir." demektedir. Çelebi'nin "*Sultan Süleyman Camii*" olarak aktarmış olduğu caminin aynı yapı olduğunu düşünülmektedir.

⁸⁰ GTEÇS, s.132.

⁸¹ GTEÇS, s.132.

⁸² GTEÇS, s.133.

dönüştürülmüş olan hamamın ise Piyale Paşa Hamamı olduğu düşünülmektedir⁸³.

Seyyahın anlatımları “*irem gibi varoş*”un yapıları ile devam eder. Kalenin hemen dışında *keşişleme, batı, yıldız ve poyraz rüzgârları taraflarında* (kuzey, kuzeydoğu, güneydoğu ve batı) geniş bir alanda kurulu bir şehir anlatır. Yirmi bin kiremit örtülü, beşer altışar katlı, bakımlı, bezemeli, kârgir binalardan bahseder ki, buna göre bu konutların kale içindekilerle benzerlik gösterdikleri düşünülebilir.

Sakız şehrinin elli mahalle olduğunu, bunlarda ikisinin Müslüman, beşinin Frenk, üçünün Yahudi ve kırkının Rum mahalleleri olduğunu belirtmiştir⁸⁴. Rakamlar birebir örtüşmese de diğer seyyahların aktardıkları ile oldukça tutarlı görünmektedir.

Baştan başa kaldırım döşeli olduğunu belirttiği sokakların *küçük çakmak kayası taşlarla* tanzim edildiğini ifade etmekte ve bunun bir benzerinin Prag’da olduğuna değinmiştir. Kale içinin zemin döşemesine dair aktardıkları ile birlikte değerlendirildiğinde, bunun *opus sectile* benzeri bezemeli örnekler olduğu düşünülebilir. Her ne kadar bunlara ilişkin bir şey günümüze ulaşamamış olsa da, daha geç dönemli olduğu anlaşılan ve şehrin içinde kimi yerlerde karşımıza çıkan kaldırım döşemeleri (**Foto.8**), eskisinin de bunların bir benzeri olabileceğini düşündürmektedir⁸⁵.

Daha dikkat çekici olanı, şehir surlarına ilişkin aktarımlarıdır. Şehrin etrafının *kaya gibi duvarlar* ile çevrili olduğunu ve yetmiş tahta kapısının

⁸³ N. KONUK, *a.g.e.*, s.176.

⁸⁴ GTEÇS, s.133.

⁸⁵ İzmir’deki bunlara benzer örneklerin 19. yüzyıla tarihleniyor olmasından hareketle, Sakız’dakilerin de bu yüzyılda yapılmış oldukları tahmin edilmektedir. Örneklerden birinin Abdülmecid Camii’nin hemen dışında görülmesi de bunu desteklemektedir. **Bknz:** A. UÇAR, “İzmir Konutlarında Çakıl Mozaik Örnekleri”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S:28, Isparta 2013, s.209.

bulduğunu belirtmiştir⁸⁶; ancak bugün bunlara dair herhangi bir iz görme imkânı yoktur. 1881 depreminde şehir surlarının tümüyle yıkılmış olduğuna dair veri bunun sebebinin açıklar niteliktedir. Bu kent kapıları ile ilgili herhangi bir gravüre bile rastlanmamış olduğundan, Çelebi'nin anlatımlarını temel olarak bir resim oluşturulmaya çalışılmaktadır. Onun verdiği bilgilere göre bu kapıların her biri bir köşeye yapılmıştır ve etraflarında mazgal delikleri vardır. Bunların toprakla kuşatılmamış olduğu, savunma amaçlı yalnızca tüfek deliklerinin bulunduğunu belirtmektedir. Ayrıca bu duvarların içinde bir bedesten bulunmadığını, ancak iki bin dükkân bulunduğunu yazar; *tarihi çarşı* olarak geçen bölgede bugün de kentin çarşısı bulunmaktadır **(Foto.9)**. Yanı sıra kalenin büyük kapısının çıkışında, hendek bitiminde *Piyale Paşa* ve *Abdurrahman Paşa* hamamlarının bulunduğunu eklemiştir⁸⁷. Yine kalenin “büyük kapısı önünde” diyerek, muhtemelen Piyale Paşa hamamının yakınlarında olduğu düşünülebilecek Piyale Paşa Camii'nden söz etmiştir. Bu caminin, adanın fethini gerçekleştiren Piyale Paşa'nın emriyle yapıldığını, bahçe ve salkımsöğütler arasındaki bu görkemli yapının yüksek kubbesinin kurşunla örtülü olduğunu, yüksek bir minaresi ve avlusunda havuz ile şadırvanının bulunduğunu yazmıştır. Bundan başka bir de Kaptan Kılıç Ali Paşa Camii'nden bahsetmiş; bunun da kalenin liman kapısı önünde iskele başında inşa edilmiş olduğunu, bir minaresi ve kurşun kaplamalı yüksek bir kubbesi olduğunu belirtmiştir. Bu ikisinden başka ise varoшта herhangi bir camii/mescit bulunmadığını vurgulamıştır⁸⁸. Bugün ise burada bahsi edilen hamamlar ve camilerden hiçbiri ayakta değildir ve vaktiyle bulunuyor olabilecekleri yerlere dair herhangi bir tespit imkânı da bulunmamaktadır.

⁸⁶ GTEÇS, s.133.

⁸⁷ GTEÇS, s.133.

⁸⁸ GTEÇS, s.134.

Buraya kadar sözü edilenlerden başka, Çelebi *varošta* yetmiş çeşme bulunduğunu; bunların çoğu Piyale Paşa'nın hayratı olduğunu belirtmiştir. Bir de *liman kenarında* altmış odalı büyük bir yapı olan Piyale Paşa Hanı'ndan bahsetmiştir⁸⁹. Benzer şekilde bu çeşmeler ve hana dair de bir şeye ne yazık ki rastlanamamıştır.

Çelebi bunlardan sonra, ada genelindeki kiliselerden söz etmektedir. Verdiği rakamların gerçeği yansıtmadığını düşünmek gerekse de genel duruma ilişkin fikir verdiği açıktır. Adada 1960 kiliseden bahsetmekte; bunlardan bazıları ile ilgili de kimi ayrıntılar sunmaktadır⁹⁰. İsmi zikrettiği kiliseler bugün aynı isimlerle adlandırılmadığından ve konunun kaleyi merkezine alan Sakız Şehri ile sınırlı tutuluşundan dolayı bunların hangi yapılar oldukları ya da nerede bulduklarına dair bir değerlendirme, bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Ancak bunlarla ilgili aktarımlarına yönelik bazı noktalara kısaca değinmekte de yarar vardır. Bahsi edildiği üzere, kiliselere yönelik verdiği rakamsal veriler gerçekdışı olarak değerlendirilebilecek kadar yüksektir. Buna karşılık “*Her bayır başında, dere ve tepelerde ve bir gölgeli ağaç yanında birer ayazmaları ve İsvet Nikola, Sarı Saltık, Hızır İlyas, Havariler, Meryem ve Hazret-i İsa makamı vardır ki 360 günün her birinde bir günleri olup yanlış inançlarınca bölük bölük gidip tören yaparlar*” ifadesi⁹¹, çok sayıda kilisenin bulunduğu ve halkının büyük çoğunluğunun Ortodoks ya da Katolik olsun halkın yaşam pratiklerinin de bunların çevresinde şekillendiğini gösterir niteliktedir. Özellikle *Aya Moniya Manastırı* olarak adını zikrettiği yapı ile ilgili anlattıkları dikkat çekicidir. Yapıya ilişkin, “*...Bütün Rumlar bu kiliseye itibar ederler, bütün Hıristiyan milletlerinin ülkelerinden nice milyon mallar adaklar gelir. Bu kilisenin bin kadar papazı vardır. Ancak 200 kadarı bu*

⁸⁹ GTEÇS, s.135.

⁹⁰ GTEÇS, s.135.

⁹¹ GTEÇS, s.135-136.

kiliseye hizmet edip 770 papazı yedi krallık yerlerde parsaya gezip bol mal ve para toplayıp bu Aya Moniya Manastırı'na getirirler...”, “...Her sene bu kilisede iki kere panayır olup yüz bin kefere toplanır...”, “... Yeraltlarında nice milyon Mısır hazinesi malları var ve dağlarında 40-50 bin koyun, keçi, at, katır ve sığırları var. Bağ ve bahçelerinin haddi sayısı yoktur. Evladı olmayan kâfirler mallarını bu kiliseye vakfeder...” şeklinde ifadelerle yer vermiştir⁹². Bu ifadelerden, sözü edilen yapının Orta Bizans döneminin hem mozaik süslemesi ve mimari yapılanması, hem de Hristiyan camia için en önemli dini merkezlerden biri olmasıyla ünlü Nea Moni Manastırı olduğu düşünülmektedir.

Seyyahın Sakız Adası ile ilgili anlatımları, manastırın ardından kısa bir değerlendirme ile sonlanmaktadır. Bu noktada önce eleştirel bir tavır takınarak, ada ile ilgili gözlemlediklerini *İslâm diyarındakiler* ile kıyaslamaktadır. Ardından şehirdeki etnik çeşitliliğe, Osmanlı hâkimiyetindeki huzurlu ortama, şehrin bakımlılığına, üretimin ve tarımsal faaliyetlerin yoğunluğuna son kez değinmiş ve aslında buraya kadar aktarmış olduklarının kısa bir özetini sunmuştur⁹³.

⁹² GTEÇS, s.136.

⁹³ GTEÇS, s.137-138.

III. ÇELEBİ SONRASI SAKIZ KALESİ'NE İLİŞKİN BAZI TESPİTLER

III.1. Evliya Çelebi'den Günümüze Ulaşamayanlar

Seyyah Evliya Çelebi'nin, Sakız Adası'nı ziyareti sırasındaki gözlemlerine dayanan anlatımları esas alınırken, bunların Sakız Kalesi ve şehrinin fizikî çehresine yönelik yalnızca 1671 yılından küçük bir kesiti sunduğu unutulmamalıdır. Aradan neredeyse üç yüz elli yıl geçmiştir ve böylesi stratejik bir konumda bulunan bir savunma yapısının bugüne değil, eldeki verilere göre yirmi sene sonrasına dahi o günkü mevcut durumunu koruyamamış olduğu görülmektedir.

Sakız Kalesi, başlıca Doğu Akdeniz ticaretinin merkezi olan limanın korunması amacıyla teçhiz edilmiştir. Dönemin ticarî etkinlikleri büyük ölçüde bu merkezde gerçekleşmektedir; dolayısıyla ada dönemin bütün büyük devletlerinin odağındadır. Ayrıca Sakız başlı başına büyük bir üretim merkezidir. Bütün bu üretim ve ticaret faaliyetleri, adayı yalnızca güçlü devletlerin donanmaları için değil Akdeniz sularında kol gezen farklı milletlerden korsanlar için de hedef halinde tutmaktadır. Bu güç mücadeleleri ve yağmalar sırasında kalenin fizikî anlamda çok ciddi yaralar aldığı ve devamlı tahkim edildiği bilinmektedir. Bu süreçlerde, özellikle 17. yüzyıldan itibaren, gelişen askeri mühendislik ve teknoloji uygulamaları bağlamında kalenin savunmasına yönelik yeni sistem ve çözümlerinin mimariyi nasıl şekillendirmiş olduğu, bugün kısmen de olsa izlenebilmektedir.

Kalenin bugüne âdeta bir kadavra halinde ulaşabilmiş olmasının sebebini yalnızca savaşlarla açıklamak, eksik bir değerlendirmeye yol açacaktır. Kale, Sakız Limanı'nın bir uzantısıdır ve önemi büyük oranda liman

faaliyetleri ile ilişkilidir. 17. yüzyıl ortaları itibariyle Sakız'ın ekonomik anlamda kan kaybetmeye başlaması, kalenin de zaman içerisinde başıboş ve bakımsız kalmasına neden olmuştur. Ayrıca ilerleyen dönemlerde adada baş gösteren ayaklanmalar, Osmanlı'nın buraya olan ilgisini neredeyse tümüyle koparmıştır. Kaledeki son tahkimatın 1828 yılındaki ayaklanmanın bastırılmasının ardından yapıldığı belirtilmektedir. Bu tarihten sonra ise ihtiyaç hallerinde yalnızca onarım çalışmaları gerçekleştirilmiştir.

Bahsi geçen "*ihtiyaç halleri*", 19. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen iki büyük depremle ortaya çıkmıştır. Bu depremlerden 1866 yılında gerçekleşenin ardından kalede oluşan hasarlara yönelik bir onarım gerçekleştirilmiştir; ancak 1881 tarihli *Büyük Sakız Depremi* kale çevresini yerle bir etmiş, bundan sonra da büyük ölçüde kaderine terk edilmiştir. Bu olumsuz koşulları ve bunların beraberinde günümüze getirdiklerini detaylandırmak gerekirse:

III.1.1. Kuşatmalar, Korsan Saldırıları ve Ayaklanmalar

Çelebi'nin ziyaret ettiği 1671 yılı sonrasında ada pek çok şiddetli çatışmaya sahne olmuş; kale bu çatışmalar ve kuşatmalar sırasında büyük yaralar almıştır. Bunlardan ilk ve en büyük olanı, işgal ile sonuçlanan ve 1694 yılında gerçekleşen Venedik kuşatmasıdır.

1691 yılında Livorno'dan hareket eden Antonio Zeno komutasındaki dört Venedik savaş gemisi, Prens Morosini'nin dokuz kadırgası ve ticaret gemilerinden oluşan donanmasına katılarak 1692 yılında Mora'ya doğru hareket eder. Ardında bıraktığı önemli seyahatname-hatırat ile döneme ışık tutan denizci astsubay Alman Wintergerst, Zeno komutasındaki gemilerden birindedir ve işgali bütün detaylarıyla anlatmıştır. Amiral Zeno komutasındaki kırk geminin 1694 yılı ilkbaharında Malta ve Papalık gemileri ile de birleşerek *muazzam* bir donanma meydana getirdiğini ve Sakız'ı işgal etmek üzere sefere

çıktıklarını; bu esnada Osmanlı donanması ile karşılaşmalarını ve stratejik anlamda gerçekleştirdikleri hamleleri aktarır. 1694 yılının 8 Eylülünde karaya ayak basan Venedik askeri Sakız şehrini yerle bir etmiş, ardından kaleyi topa tutmuş ve hendek tarafında, büyük kapının bulunduğu güney cephede büyük bir gedik açarak kaleyi düşürmüşlerdir. Kaleyi aldıktan sonra ise Osmanlı donanmasına karşı fazla zamanları olmadığını bildikleri için kaleyi hızlıca tahkim ettiklerinden ve ciddi bir inşa faaliyetinden söz eder. Bu arada şehir yağmalanmış, kale içindeki ve şehirdeki tüm değerli mallar gemilerle Avrupa'ya götürülmüştür. Ancak kısa süre sonra adada orduyu besleyecek hemen hiçbir şey kalmamış ve ciddi bir kıtlık baş göstermiştir⁹⁴.

Bahsi geçen süre 1 senedir. Beklendiği üzere Osmanlı donanması adayı geri almak üzere geldiğinde karşı koyamayacak durumdaki Venedik ordusu kaleyi boşaltarak kaçmış, bu esnada da kaleyi *havaya uçurmayı* hedefleyerek barut deposunu ateşe vermişlerdir. Şans eseri beklediği kadar büyük bir patlama olmamış, ancak yine de kale ciddi şekilde zarar görmüştür⁹⁵.

Bu anlatımlar göstermektedir ki, kale, henüz Evliya Çelebi'nin ziyaretinin üstünden çeyrek yüzyıl geçmemişken büyük bir değişim/dönüşüm geçirmek zorunda kalmıştır. Söz konusu bir yıl içerisinde kalede gerçekleştirilen tahkimat çalışmaları, fizikî çehreyi büyük ölçüde değiştirmiştir. Denize bakan kuzey cephenin batı ucundaki burç kuşatma sırasında yıkılmış, bugün halen ayakta olan haliyle de bu işgal döneminde yenilenmiştir. Amiral Antonio Zeno'nun adıyla anılan bu burcun içindeki koridor ile zemindeki kayıkhaneye ve tahliye kanalının, Çelebi döneminde ne şekilde olduğuna dair hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

⁹⁴ İ. PINAR, "Venediklilerin 1694 Sakız İşgali ve İzmir'i Tehditlerine Dair Bir Seyahatname-Hatırat", *Toplumsal Tarih Dergisi*, C:5 S:30, İstanbul 1996, s.54-58.

⁹⁵ İ. PINAR, *a.g.m.*, s.60.

İlk büyük saldırının gerçekleştiğinin belirtildiği, şehre açılan Büyük Kapı'nın ise tümüyle yıkılmış olduğu bilinmektedir⁹⁶. Bugün mevcut kapı bu dönemden kalmıştır ve Venediklilerden kalma kitabe de kapı üzerinde yer almaktadır. Her ne kadar kitabe kazınmış olsa da, ilk satırdaki “*VENETIARUM*” (Venedik) ibaresi okunabilmektedir.

Kapının hemen doğu tarafında, liman cephesi köşesinde yer alan burcun da şevlenerek yukarıya doğru daralan planı, dönemin askeri mühendislik çözümlenmeleri bağlamında değerlendirildiğinde, yine bu dönemde yenilenmiş olabileceğini düşündürmektedir. Yapı malzemesi ve tekniği yer yer farklılaşmaktadır. Doğu cephenin güney tarafında duvar yüzeyinde, sözü edilen burca yakın bir konumda tamir edilerek kapatılmış bir top deliği dikkati çekmektedir. Bu da Wintergerst'in sözünü ettiği gedik olabilir.

Kısacası Osmanlı'nın kaleyi yeniden ele geçirdiği 1695 yılı sonrası onarımları da göz önüne alındığında, kalenin bu dönemde oldukça ciddi bir yenileme ve sağlamlaştırma sürecinden geçtiği anlaşılmaktadır.

Adanın karşı karşıya olduğu en büyük tehdit, kuşatmalar ve savaşlar değildir. Ortaçağ'dan beri Akdeniz'de süregelen korsanlık faaliyetlerinden diğer adalar gibi Sakız da fazlasıyla nasibini almıştır. Özellikle iktisadi açıdan bölgedeki üstünlüğü, korsanlar için de adayı öncelikli hedef haline getirmektedir. Adanın güney ve doğu kısımlarında yoğunlaşan zengin nüfus, özellikle de güneydeki sakız köyleri yüzlerce yıl boyunca baskınlara maruz kalmıştır. Bundan dolayı güney köylerinin genel olarak dağlarla çevrenmiş daha güvenli bölgelere kurulduğu, kimi köylerin surlarla çevrildiği, evlerin merkezdeki yüksek bir kulenin etrafında ve sığınaklı şekilde inşa edildiği

⁹⁶ D. MONIOUDI-GAVALA, *a.g.e.*, s.52.

görülmektedir. Varoştaki evlerin de erken dönemlerde penceresiz yapıldığı, savunma duvarı, kule ve mazgallarla çevrelendiği dikkati çekmektedir⁹⁷.

Bu saldırıların daha çok liman bölgesi ve yakınlarındaki çevre köylerde yoğunlaştığı görülmektedir. Değerli malların ticaretinin gerçekleştirildiği, depolandığı ve satışa sunulduğu kalenin çevresinde kümelenmiş olan bu bölge hep tehdit altındadır. Bu nedenle Sakız halkı, tüm Akdeniz adalarında uygulanmakta olan ve “*vigla*” (gözcülük) denilen bedeni vergi ile yükümlüdür. Buna göre ada sakinleri, bu sorumluluğu yerine getirmek üzere sırasıyla açık denizde gözcülük yapmaktadırlar⁹⁸. Tabii önlemler bununla sınırlı değildir. 16. yüzyılda kurulmuş olan ve Sakız Adası'nın da bağlı bulunduğu Cezayir-i Bahri Sefid Eyaleti'nin sancak yöneticileri olan derya beyleri, tüccar gemilerini korsan saldırılarına karşı korumakla görevlendirilmiştir ve bunlara ait gemiler de aynı şekilde açık denizde devamlı gözcülük yapmakta, herhangi bir tehdit durumunda müdahalede bulunmaktadır⁹⁹. Ancak tüm bu önlemlere karşın saldırıların gerçekleştiği; bunların zaman zaman kaleye ciddi zararlar verdiği ve dolayısıyla bunlardan kaynaklı hasarlara yönelik onarımların gerçekleştirildiği de bilinmektedir.

Sakız Adası'ndaki kuşatmalar, çatışmalar ve korsan saldırıları 18. yüzyılda da devam etmiştir. H.1160/M. 1747 senesinden bir kayıta, nedenine ilişkin bir bilgi verilmemiş olmakla birlikte iç kalenin bütünüyle yıkılmış olduğu, tamiri için gerekli keşfin yapılması üzere İstanbul'dan bir görevli gönderildiği belirtilmiştir. Bu yıkımın sebebi bilinmese de benzer bir saldırı sonucu gerçekleşmiş olduğu düşünülebilir. Ancak her ne gerekçe ile olursa

⁹⁷ F. YAŞAR KESKİN, *a.g.t.*, s.190.

⁹⁸ Ancak zaman içerisinde üretimi aksattığı gerekçesiyle “*vigla*” denilen bu angaryanın nakdi ödemeye dönüştürüldüğü görülmektedir. **Bknz:** FİLİZ YAŞAR KESKİN, *a.g.t.*, s.162.

⁹⁹ D. DAL, *a.g.t.*, s.24.

olsun bu bilgi, iç kalenin Evliya'dan neredeyse bir yüzyıl sonra baştan başa yeniden inşa edildiğini göstermesi açısından önemlidir.

Osmanlı Devleti için 1800'ler, bünyesindeki topraklar üzerindeki hâkimiyetini iyiden iyiye kaybetmeye başladığı yıllardır. Daha önce de bahsi edildiği üzere pek çok coğrafyada eşzamanlı ya da birbirini tetikleyen isyanlar baş göstermiş; yüzyılın başlarından itibaren Sakız Adası da Mora'da ve başka Rum bölgelerindekilerin bir nevi uzantısı olarak değerlendirilebilecek ayaklanmalara sahne olmuştur. Adada sıklıkla çatışmaların patlak verdiği ve gerginliğin bu dönem itibariyle devamlı olduğu bilinmektedir. Ancak 1821-1822 ve 1826-1828 yılları arasında gerçekleşen kuşatmaların ciddi boyutlarda yıkımlara yol açtığı görülmektedir.

İsyanlar, Mora Yarımadası başta olmak üzere Rumların çoğunlukta olduğu bölgelerde daha erken başlamıştır¹⁰⁰. Ancak olaylar kısa süre içinde Sakız Adası'na da sıçramıştır. 18 Mayıs 1821 tarihinde Çamlıca, Suluca ve İpsara'dan gelen otuz kadar geminin kuşattığı kalenin anakara ile irtibatı kesilmiş, adaya yardım gönderilmesi asiler tarafından engellenmiştir. Ancak bu ilk kuşatma uzun sürmemiştir; bunun bir sonraki adım için bir keşif niteliğinde olduğu düşünülmektedir.

İlk kuşatmanın kaldırılmasının ardından adaya saldırılacağı haberi yayılmış, bunun üzerine anakaraya asker çağrısı yapılmıştır. Kalenin bu dönemde mevcut asker sayısının bin beş yüzü bulmadığı aktarılmaktadır. Başka bölgelerdeki çatışmaların şiddeti, adaya bir an önce asker sevki gerçekleştirilmesini zorunlu kılmaktadır. Nitekim çok kısa süre içinde izbandit gemileri ada açıklarında görünmüş, henüz Saruhan ve Aydın sancaklarından sevk edilen askerler adaya ulaşmadan isyancılar kaleye kısa mesafe

¹⁰⁰ V. H. AKSAN, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk, Osmanlı Harpleri 1700-1870*, İstanbul 2017, s.303.

uzaklıktaki Thymiana köyü sahilinden karaya çıkmışlardır. Başlangıçta ada dışından gelen gemilerin kaleyi kuşatması ile başlayan hareket, tüm Sakız halkının ayaklanması ile bir anda büyümüştür. Olayların büyümesiyle şehirdeki Müslümanlar kalenin içine alınmış, hızla kale savunmasının güçlendirilmiştir.

Çatışmaların bir anda şiddetlenmesi ile ortalığın mahşer yerine döndüğü, şehrin yakılıp yıkıldığı aktarılmıştır. Kuşatmanın ilk haftası içinde isyancılar gümrük tarafına yerleştirdikleri topla kaleyi topa tutmuş, liman tarafındaki burç bu saldırı sırasında ciddi yara almıştır. Bu durumda gönderilen küçük yardımların yetersizliği iyice anlaşılmış ve İstanbul'a donanma gönderilmesi gerekliliği bildirilmiştir. Kısa süre içinde Mora'ya gönderilecek olan donanma Sakız'a yönlendirilmiş ve adaya yaklaşık bin asker ile lojistik destek iletilmiştir. Ancak bununla yetinilmemiş, Anadolu'dan yaklaşık üç bin asker de kısa sürede adaya çıkarılmıştır. Ada Osmanlı askerlerince yeniden ele geçirilmiş, donanmanın gelmesiyle birlikte Sisam ve İpsara'dan gelenler adayı terk etmiş, böylece son derece sert geçen ilk kuşatma kaldırılmıştır. Ancak kalenin bu ilk ciddi kuşatma sonrasında harap durumda olduğu, şehrin de âdeta "*baykuş yuvası*"na döndüğü, oturulacak yer kalmadığı bildirilmiştir. Adadaki asiler de kuşatmanın son bulmasının ardından ciddi şekilde cezalandırılmıştır¹⁰¹.

¹⁰¹ Ayaklanmanın bastırılması sırasında yaşananlar tüm dünyada büyük yankı uyandırmış, ünlü ressam Eugène Delacroix "*The Massacre of Chios*" (*Sakız Katliamı*) adlı tablosunda 1822 ayaklanmasını resmetmiş; Victor Hugo ise "*L'Enfant*" (*Çocuk*) şiiriyle yine Sakız ayaklanması üzerinden özgürlük uğruna yaşanan savaşların haklılığını vurgulamaya çalışmıştır. **Bknz:** F. YAŞAR, ***Yunan Bağımsızlık Savaşı'nda Sakız Adası***, Ankara 2005, s.81.

Ayrıca Nea Moni Manastırı girişinde bulunan cam dolapta sergilenen kafataslarının da, 1822 ayaklanması sonrasında buraya sığınan siviller ve manastır keşişlerine ait olduğu belirtilmektedir.

1822 sonrası adada görece rahat bir döneme girilmiştir. Ara ara kuşatma girişimleri ya da yağmalar yaşanmışsa da bunlar çok etkili olmamış, halen adadan ayrılmamış olan askerlerin müdahaleleri ile olaylar çok büyümemiştir.

Ancak dört yılın ardından, 1826 yılı Eylülünde ada asilerce tekrar kuşatılmıştır. Bu sefer çok daha şiddetli başlayan çatışmalar kaleyi oldukça zor durumda bırakmış, aralık ayında yoğun top atışı altındaki kalenin Liman Burcu yıkılmıştır¹⁰². Kale savunmasında hayati öneme bir konumda bulunan burcun yıkılması sonucu, askerlere savaşıacak ya da saldırıdan korunacak yer kalmamıştır. Bu arada tek hedef şüphesiz kale değildir. Şehir yerle bir edilmiş, sakız köyleri yağmalanmış, adanın her yanındaki limanlar ada dışından gelen izbanditler ve adadaki destekçileri tarafından ele geçirilmiş ya da geçirilmeye çalışılmıştır.

1827 yılında ise iyice yoğunlaşan çatışmalar sonucu kalenin çaresiz kaldığı ve İstanbul'a çok kez donanma gönderilmesi hususunda haber yolladığı görülmektedir. Ancak bir yandan Yunan ihtilali ile baş etmeye çalışan Osmanlı, bir yandan da Rusya'nın savaş tehdidine karşı hazırlık yapmaya çalışmaktadır. Donanmanın ise böylesi bir savaş durumunda merkezin korunması amacıyla İstanbul'da tutulması tercih edilmiştir. Bu nedenle Sakız'ın beklediği yardımlar Anadolu'dan ulaştırılmaya çalışılmıştır¹⁰³.

Kuşatma 18 Mart 1828'e kadar sürmüştür. Bu süreç içerisinde farklı zamanlardan belgeler, durumun ne derece kötüleştiğini göstermektedir. Kasım 1827 tarihli bir belgede kalenin dört yanının gece gündüz obüs topu, farklı çaplarda havanlarla dövüldüğü, kale içinde sağlam ev kalmadığı ve kalenin de harap durumda olduğu; donanmanın gelmemesi durumunda kale

¹⁰² F. YAŞAR, *a.g.e.*, s.71.

¹⁰³ F. YAŞAR, *a.g.e.*, s.72.

savunmasının daha fazla sürdürülemeyeceği bildirilmiştir¹⁰⁴. Ancak kısa süre önce donanmanın Navarin’de yakılması Osmanlı deniz gücüne büyük darbe vurmuş, bu nedenle bir kez daha Sakız’a yardımın Anadolu’dan sağlanması emri verilmiştir¹⁰⁵.

Parça parça da olsa yakın çevrelerden toplanan asker ve mühimmatın Çeşme üzerinden adaya ulaştırılması, adaya aralarda nefes aldırılmıştır. Nihayetinde Şubat 1828’de topçu ve sekban askerlerinden oluşan bir bölük adaya geçirilerek isyancıları sıkıştırmış, çatışmaların yoğunlaşması üzerine kaledeki kadın, çocuk ve yaşlılar Çeşme’ye taşınmış, Mart ayında donanmanın gelmesi ile ise kuşatma sona erdirilmiştir. Adadan kaçmayı başaramayan asiler adanın güneyindeki sakız köylerinden Pyrgi’ye kaçmış, burada askerler tarafından sıkıştırılarak etkisiz hale getirilmişlerdir¹⁰⁶.

Bahsi edilen bu üç büyük kuşatma ve artçıları sayılabilecek çatışmalar, yaklaşık 7-8 yıl boyunca siyasî, ekonomik ve sosyal açıdan adayı, dolayısıyla Osmanlı hükümetini çok zor durumda bırakmıştır. Yaşanan bu çatışmaların özellikle kale çevresinde yoğunlaşmasının bölgede yol açtığı can ve mal kayıpları çok ciddi boyutlara ulaşmıştır. Bu nedenle kale çevresinin fizikî dokusunda “*tarihî*” denilebilecek bir unsurun neredeyse kalamadığı açıktır.

III.1.2. İzmir Limanı’nın Durumu ve Sakız Adası’na Etkileri

Askerî ve ticarî faaliyetleri ile Sakız Adası, 11. yüzyıldan itibaren Akdeniz sahasındaki önemli konumunu 18. yüzyıla kadar korumuştur. Bizans döneminde bir *askeri başkent*, daha sonraları ise Akdeniz ticaretinin İstanbul-Kuzey Afrika ve İzmir-Avrupa güzergâhlarının kesişim noktası olması ile bir ticarî merkez olma durumu, adayı tüm bu süreç içinde büyük devletler için bir

¹⁰⁴ F. YAŞAR, *a.g.e.*, s.72-73.

¹⁰⁵ F. YAŞAR, *a.g.e.*, s.74.

¹⁰⁶ F. YAŞAR, *a.g.e.*, s.76-78.

odak durumunda tutmuştur. Özellikle 16. yüzyıldan itibaren ticarî değeri yüksek uluslararası malların giriş merkezi olmasıyla Doğu Akdeniz ticaretinin kalbi olmuş, bu özelliği ile diğer Ege adalarına iktisadî açıdan önemli derecede üstünlük kazanmıştır¹⁰⁷. 16. yüzyılın ikinci yarısında, o döneme kadar Ceneviz Devleti hâkimiyetindeki Sakız Adası'nı ele geçirerek Doğu Akdeniz ticaretini kontrolü altına alan Osmanlı, hem bir antrepo hem bir transit merkezi hem de sakız, ipek, yün gibi lüks metaların ihracatçısı olan adanın mevcut ticari üstünlüğünü korumuş ve güçlendirerek sürdürmüştür. Ancak 18. yüzyıl ortalarına gelindiğinde ada, Çeşme Limanı ile birlikte sahip olduğu bu üstünlüğü kaybederek İzmir Limanı'na güdümlü hale gelmiştir. Bu durum adanın, dolayısıyla kalenin bu dönemden sonra önemini yitirmesinin temel sebeplerinden biri olarak değerlendirilmelidir.

Anadolu'nun batı kıyılarına ticarete odaklanan bir gözle bakıldığında İzmir'in konumu hemen göze çarpar. Geniş ve korunaklı bir körfezin ucunda, nehirler ve vadiler aracılığıyla kuzey, doğu ve güneye yayılmış zengin bir hinterlanda bağlanan kent, Batı Anadolu kıyısının merkezinde yer alır. Aydın, Tire, Manisa gibi önemli iç merkezlerle ilişkili olarak İzmir, ilk çağdan başlayarak ticarete önemli bir antrepo olmuştur¹⁰⁸. Yüzyıllar boyunca ticari anlamda büyük öneme sahip olan kent, 14. yüzyılda sahne olduğu büyük çatışmalar dolayısıyla etkinliğini kaybetmiştir ve ticaret merkezi bundan sonra Ayasuluk (Efes), Balat ve Foça'ya, ardından da Çeşme ve Sakız Adası'na kaymıştır. 1426 yılında Osmanlı'nın eline geçen şehrin İmparatorluk ticareti açısından önem kazanmaya başlaması ise 16. yüzyılı bulmuştur. Ancak bu dönemde de aktif bir ticaret merkezi olmaktan ziyade, başkent için bir

¹⁰⁷ D. DAL, *a.g.t.*, s.102.

¹⁰⁸ E. ELDEM – D. GOFFMANN – B. MASTERS, ***Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul***, İstanbul 2017, s.102-103.

tedarikçi konumunda kalmıştır¹⁰⁹. 1630'lardan sonra ise İranlı ipek kervanlarının Halep'ten geçen rotalarının İzmir'e kayması ve 17. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti'nin uluslararası ticarete İzmir'in Batı Anadolu'nun tek limanı olmasını amaçlayan bir politika benimsemesi ile birlikte yükselişe geçtiği görülmektedir.

Osmanlı'nın İzmir'i merkeze alan bir politika izlenmeye başlanmasının birden fazla sebebi olduğu şüphesizdir. İzmir Limanı'nın İstanbul'a yani yönetime yakınlığı, ama daha çok İzmir ve çevresindeki kırsalda, Osmanlı coğrafyasında ticari üstünlüğü olan diğer bölgelere göre daha az sosyal sorun ve ayaklanma yaşanıyor olması bunun en önemli nedenlerindedir¹¹⁰. Ayrıca İzmir Limanı'nın coğrafi koşulları dolayısıyla dünyanın en iyi limanlarından biri olduğu söylenebilir. Yüksek su seviyesi demirlemeyi güvenli kılmakta, ayrıca fiziki yapısı savunmayı kolaylaştırmaktadır. Buna ek olarak büyük ölçekte ticaret gemileri için gerekli altyapıya ve yük depolamada yeterli hizmeti verebilecek kapasiteye ulaşabilmesi adına büyük çaplı çalışmaların yapıldığı dikkati çekmektedir: Limana demirleyen gemilerin güvenliğini sağlamak için Sancak Kalesi, ticarî faaliyetlere fizikî altyapısının sağlanabilmesi için de gümrük binaları, hanlar, dok ve depolar inşa edilmiştir¹¹¹. Ayrıca Avrupalı ve Osmanlı aracılar, para simsarları, döviz bozanlar, tefeciler her zaman limanda bulunmaktadır¹¹².

¹⁰⁹ Osmanlı'nın bölgedeki ilk yıllarından neredeyse 17. yüzyıl ortalarına kadar Ayasuluk, Kuşadası, Foça, Menemen ve İzmir gibi yerleşim birimlerinde yaşayanların, zengin Anadolu vadilerinin bolca sunduğu hububat, kuru üzüm, incir, portakal, pamuk, yün ve diğer ürünleri temin ederek bunların yalnızca İstanbul'a aktarılmasını sağladıkları görülmektedir. Bu nedenle de tüm Batı Anadolu kıyıları bu süreçte nüfusu iki ya da üç bini geçmeyen, gelişmemiş küçük kasabalar halinde varlığını sürdürmüştür. **Bknz:** E. ELDEM v.dğr., *a.g.e.*, s.104-105.

¹¹⁰ E. FRANGAKIS-SYRETT, **18. Yüzyılda İzmir'de Ticaret (1700-1820)**, İzmir 2006, s.23.

¹¹¹ E. FRANGAKIS-SYRETT, *a.g.e.*, s.20-21.

¹¹² E. FRANGAKIS-SYRETT, *a.g.e.*, s.24.

Avrupalı tüccar ve aracılara bölgede son derece etkin oldukları görülmektedir. Bunda Osmanlı politikalarının yanında, Batı Avrupa devletlerinin İzmir’de konsolosluklarının bulunmasının büyük etkisi vardır. 17. yüzyılda imzalanan kapitülasyonlarla diplomatik üstünlük tanınan ülkelerin konsoloslukları, yabancı tüccarların İzmir merkezli faaliyetlerini kolaylaştırmakta ve güvence altına almaktadır. Ayrıca Celâli isyanları sırasında merkezi otoritenin Batı Anadolu’da gücünün ve dolayısıyla kontrolünün zayıflaması da Batılı tüccarların etkinlik alanını ve yerel gümrük görevlileriyle işbirliğini güçlendirmiştir¹¹³.

İzmir’in önemini Avrupalı tüccarlar açısından artıran bir diğer unsur da, en çok aradıkları ürünlerden pamuğun İzmir hinterlandında iyi kalitede üretilmesi; yine bölgenin yüksek kalitede yün kaynağı olmasıdır. Tabii pamuk ve yün kadar ipek de belirleyici ürünlerdendir. İzmir ipek için bir üretim merkezi değildir; ancak İmparatorluğun kervanlarla yürütülen iç ticaretinde ulaştığı konumuyla kentin, çevresinden sağlanan pek çok ürünle birlikte ipeğin de ihraç merkezi olduğu anlaşılmaktadır¹¹⁴.

İzmir’in bu yükselişi ile Batı Anadolu, 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iktisadi yapı ve nüfus açısından yeniden şekillenmiştir. Müslüman Türklerin yanında İsfahan, Halep ve Bursa’dan Ermenilerin; İber Yarımadası, İtalya ve çeşitli başka bölgelerden Yahudilerin; başta Sakız olmak üzere Ege adalarından Rumların ve tabii Batı Avrupalı ticaret topluluklarının bölgeye

¹¹³ E. FRANGAKIS-SYRETT, *a.g.e.*, s.20.

¹¹⁴ E. FRANGAKIS-SYRETT, *a.g.e.*, s.20. (Örneğin Londra merkezli *Levant Company*’nin en büyük kâr kaynağı, Ermeni tüccarlar tarafından İzmir’e getirilen İran ipeğinin ticaretidir. Osmanlı’dan ithal edilerek İzmir üzerinden Londra’ya getirilen ipeğin bir miktarı burada işlenirken, kalanı İngiliz tüccarları tarafından bütün Kuzey Avrupa’ya dağıtılmaktadır. Bu anlamda yalnızca ipek ticareti bile İzmir’in Osmanlı dış ticareti açısından önemine vurgu yapmaktadır. **Bknz:** S. FAROQHI, *a.g.e.*, s.210-211.

akın ettiği görölmektedir¹¹⁵. 18. yüzyılda bankacılık ağlarını da genişleterek İstanbul, İskenderiye ve Halep'i geride bırakan İzmir'in hem iç hem de dış ticarete en büyük aktör durumuna gelişinden en çok etkilenen kent şüphesiz Sakız'dır. Osmanlı coğrafyası ile Batı Avrupa arasında kanal işlevi görerek ticarî ve iktisadî üstünlüğü uzun süre tekelinde bulunduran adanın, 17. yüzyıl sonlarında düşmeye başlayan gümrük gelirleri, İzmir'in yükselişine paralel olarak adeta dibe vurmıştır¹¹⁶.

III.1.3. Sakız Adası'nın Depremselliği

Bugün bölgelerin depremselliğinin kent dokularına etkileri bağlamında pek çok araştırma yapılmakta, arşiv kayıtları veya kimi dönem kaynaklarından, gerçekleşen depremler ve bunların her anlamda yol açtığı zayıata yönelik tespitler yapılmakta/yapılmaya çalışılmaktadır. Söz konusu Sakız Adası gibi oldukça aktif bir deprem bölgesi olunca da, kale ve çevresindeki tahribatın boyutlarını anlayabilmek, bir noktada adanın jeofizik yapısına yönelik bir değerlendirme yapmaktan geçiyor.

İzmir Körfezi-Karaburun Yarımadası-Sakız Adası üçgeni, Ege Denizi'nin en aktif deprem bölgesidir. Sismik aktiviteler ve tsunami potansiyeli, bölge çevresindeki aktif faylar tarafından devamlı tetiklenmektedir ve tarih boyunca bunların ciddi yıkımlara yol açtığı bilinmektedir. M.Ö. 496 ile M.S. 1949 arasında kaydedilmiş olan çok sayıda depremden özellikle yirmisi ciddi boyutlara ulaşan can ve mal kayıplarına yol açmış; özellikle 20 Mart 1389, 13 Kasım 1856, 19/22 Ocak 1866, 3 Nisan 1881 ve 23 Temmuz 1949 tarihli

¹¹⁵ E. ELDEM v.dğr., *a.g.e.*, s.111.

¹¹⁶ E. ELDEM v.dğr., *a.g.e.*, s.112.

olanları, beraberinde gerçekleşen tsunamilerle birlikte adayı adeta yerle bir etmiştir¹¹⁷.

Aşağıdaki tabloda, Sakız Adası'nı içine alan bölgede gerçekleşen depremlerin özellikle en yıkıcıları belirlenerek sunulmaya çalışılmıştır. Çeşitli kaynaklar temel alınarak hazırlanan bu tablo, depremlerin ölçülebilir *büyükliklerini* değil, verdikleri hasarlar ile ilişkili anlatımlara dayanan *şiddetlerini* göstermektedir¹¹⁸.

TARİH	MERKEZ	ŞİDDET
1389	İzmir ve Sakız Adası	IX
1508	Girit ve Sakız Adaları	X
1688	Midilli, Sakız, Santorin Adaları	VIII
1809	Sakız Adası ve Ege Denizi	VII
1820	Sakız Adası ve Ege Denizi	VII
1831	Sakız Adası ve Ege Denizi	
1843	Sakız Adası ve Ege Denizi	
1845	Midilli, Sakız, Karaburun, İzmir	VIII
1859	Sakız Adası ve Ege Denizi	VI
1860	Gelibolu, Sakız Adası, Edirne	VIII
1863	Sakız Adası ve Ege Denizi	VIII
1866	Sakız Adası, Gelibolu, Bursa, Edirne	VII

¹¹⁷ Y. ALTINOK – B. ALPAR – N. ÖZER – C. GAZİOĞLU, “1881 and 1949 earthquakes at the Chios-Cesme Strait (Aegean Sea) and their relation to tsunamis”, *Natural Hazards and Earth System Sciences*, İstanbul. 2005, s.717.

¹¹⁸ Tabloda bir kısmı verilen Sakız Adası merkezli depremlerin tam dökümüne ulaşmak için **Bknz:** <https://deprem.afad.gov.tr/tarihseldepremler>.

1866	Sakız Adası, Ege Denizi	VIII
1871	Sakız Adası	VIII
1875	Sakız Adası ve Karaburun	VI
1881	Sakız Adası, Çeşme, Karaburun	X
1882	Sakız Adası	VII
1888	Sakız Adası, Çeşme, Urla, Karaburun	VIII
1891	Sakız Adası ve çevre adalar	VIII
1892	Sakız Adası	VII
1893	Samothraki, İmroz, Midilli, Sakız	IX
1949	Sakız Adası, Çeşme, Karaburun	IX

Tablo 1: Sakız Adası merkezli depremler.

Sakız Kalesi ve çevresinde günümüze ulaşamamış veya harap halde ulaşabilmiş olan maddi kültürünün depremsellikle ilişkilendirilerek değerlendirilmesi noktasında, en azından 1500'lü yıllardan sonraki kimi dönem kayıtları, adanın coğrafi konumu dolayısıyla ne gibi yıkımlara sahne olmuş olduğu/olabileceği konusunda fikir vericidir¹¹⁹:

1546 - *Bir deprem, Sakız Adası'nda Katomeria (Mastichochora) yöresinin batı kısmını harabeye çevirdi.*¹²⁰

¹¹⁹ Bu kayıtlar, Ambraseys ve Finkel'in ortak çalışmasının ürünü olan kitaptan sunulmuştur. Yayındaki bilgiler, dönemlerinin seyyahları veya yöre halkının anlatımlarından, BOA belgelerinden, yazılı kimi başka kaynaklardaki kayıtlardan derlenmiştir. Konumuzun doğrudan adadaki sismik aktiviteler olmayışı dolayısıyla biz, söz konusu kitapta derlenip toplanmış bilgilere atıf yapmakla yetindik. Ayrıntılı bilgi için **Bknz;** *TKBSE*.

¹²⁰ *TKBSE*, s.40.

1565 - Sakız Adası'nda oturan bir kişi, ada genelinde 40 gün süren ve halkı açık havada yaşamak zorunda bırakan bir dizi şiddetli deprem olduğunu kaydetmiştir.¹²¹

23 Ocak 1674 - Bir görgü tanığının anlattıklarına göre, Sakız Adası'nda gece yarısından üç saat sonra bir deprem meydana geldi; adadaki birçok ev ve malikânenin hasar görmesine neden olan ilk şok, İzmir ve Anadolu'nun birçok yerinde hissedildi. Bunu, o kadar şiddetli olmayan iki başka yersarsıntısı izledi.¹²²

16 Temmuz 1682 - Kimliği belirlenemeyen İtalyan bir kaynak, İzmir'de meydana gelen bir depremin aralarında Fransız konsolos ile İskenderiye Patriği'nin de bulunduğu çok sayıda (15.000) kişinin ölümüne neden olduğunu söyler. Döneme ait Ermeni bir kaynak, depremde kiliselerin, hanların, camilerin ve minarelerin yıkıldığını, denizin 'kaynadığını' ve gemileri birbirlerine doğru sürüklediğini anlatır (Ayrıntılar bu kaynakların aslında 1688'deki İzmir depremine değindiklerini gösterir).¹²³

1684 - Bu yıl boyunca Sakız Adası'nda kuvvetli depremler meydana geldi.¹²⁴

10 Temmuz 1688 - ...Smyrna'da gerçekleşen deprem, Foça, Sakız Adası, Naxos ve Scala Nova (Kuşadası)'dan da bildirildi.¹²⁵

10 Eylül 1688 - Bu deprem İstanbul, Lemnos (İmroz), Midilli, Sakız ve İzmir'de olduğu gibi Anadolu'nun sahilleri boyunca da oldukça kuvvetli bir biçimde hissedildi.¹²⁶

¹²¹ TKBSE, s.44.

¹²² TKBSE, s.81.

¹²³ TKBSE, s.84.

¹²⁴ TKBSE, s.85.

¹²⁵ TKBSE, s.87.

5 Mart 1694 - Smyrna'da gece saat üç dolaylarında şiddetli bir şok meydana geldi. Bunu, üç gün boyunca güçlü artçı ve şoklar izledi. Deprem, Sakız Adası'nda da kuvvetli biçimde hissedildi.¹²⁷

25 Şubat 1702 - Türkiye'nin batısında yıkıcı deprem. Şokun kuvvetli bir biçimde hissedildiği Sakız Adası'ndaki bir görgü tanığı, depremin zamanını tam olarak 25 Şubat 1702 sabah saat 08.30 şeklinde verir. Ayrıca 12.000 kişinin öldüğünü belirtir...¹²⁸

25 Mayıs 1719 - Bu tarihte Marmara Denizi'nin doğu kısmında büyük bir deprem oldu. ...Şok, Sakız Adası, İzmir ve Selanik'te de kuvvetli bir biçimde hissedildi. Ana şoktan bir saat sonra daha hafif bir başka deprem oldu. Artçı şoklar, yaklaşık bir ay sürdü...¹²⁹

23 Aralık 1733 - 19 Aralık'ta başlayan öncü şokların ardından, merkez üssü Ege Denizi'nde olan büyük bir deprem Paros, Siphnos ve Seriphos adalarında ağır hasara neden oldu. Hasar, Sakız Adası'na kadar uzandı. Adadaki kalenin cephaneliğinde bulunan bir depo yıkıldı ve onun bitişiğindeki dört depo da ağır hasar gördü.¹³⁰

6 Mart 1737 - Biga bölgesinde yıkıcı bir deprem. Kildülbahir, Seddülbahir, Sultanhisar (Çanakkale) ve Bozcaada kalelerinin hepsi yıkılma aşamasına geldi. Ezine kazasında ayrıca Tuzla, Bayramiç, Kale-i Sultaniye (Çanakkale) ve Bozcaada kazalarında birçok kasaba ile köy yok oldu. ...Hasar, kalenin bir kısmının yıkıldığı Foglieri (Eski Foça)'ye kadar yayıldı. Şok, İzmir'de ve büyük paniğin yaşanıp hasarların olduğu Sakız Adası'nda da şiddetli idi. ...Depremi,

¹²⁶ TKBSE, s.88.

¹²⁷ TKBSE, s.90.

¹²⁸ TKBSE, s.92.

¹²⁹ TKBSE, s.100.

¹³⁰ TKBSE, s.108.

hissedilmeleri Nisan ayının sonlarına kadar süren birçok yıkıcı artçı şok izledi; bunların büyük bir kısmı İzmir ve Sakız Adası'ndan bildirilmiştir.¹³¹

9 Aralık 1738 - Sakız Adası'nda bulunan bir kenar notundan: "...9 Aralık 1738 Pazar günü saat 11'de ada genelinde ve öğrenebildiğimiz kadarıyla diğer bütün adalarda büyük bir zelzele meydana geldi... Aynı ayın 12'sinde, saat gecenin beş buçuğunda ikinci ve daha şiddetli bir zelzele büyük korkuya neden oldu, bunu daha küçük zelzeleler izledi".¹³²

7 Şubat 1767 - Sakız Adası'ndaki deprem, bir kilisenin ve 40'tan fazla evin yıkılmasına yol açtı.¹³³

24 Kasım 1772 -Sakız Adası'nda hissedilen bir dizi şokun en kuvvetlisi, saat 07.45'te meydana geldi. ...8 Mayıs 1777 tarihli bir belgede denir ki "...Foça-i Cedid Kalesi'nin top dökümhanesinin deniz kenarındaki on kapısından beşi, bir deprem ve deniz dalgasında tamamen yıkıldı; kalenin içindeki caminin de onarılması gerekiyor..." (Bu hasar, aynı depremden ötürü ortaya çıkmış gibidir).¹³⁴

16 Nisan 1779 - Saat 4.30'da İstanbul'da, şehirdeki herkesi uyandıran iki şok hissedildi; durum, bunların oldukça kuvvetli olduğu İzmir'de de öyle idi. Sakız Adası'ndan aynı gün, sabah saat 4 sıralarında üç yersarsıntısı meydana geldiği de bildirilmişti.¹³⁵

Sakız Adası merkezli depremlerle ilgili bu örnekleri çoğaltmak mümkün olmakla birlikte, Batı Anadolu merkezli depremlerin de bölgeyi ciddi şekilde

¹³¹ TKBSE, s.109.

¹³² TKBSE, s.110.

¹³³ TKBSE, s.145.

¹³⁴ TKBSE, s.150.

¹³⁵ TKBSE, s.154.

etkilemiş olduğu göz önünde tutulmalıdır. Bunlar, kale ve çevresinin fiziki yapısındaki bozulmayı büyük ölçüde açıklamaktadır.

Başka pek çok yapı için aynı durum geçerli olmakla beraber depremler sonucu zemin malzemesine bağlı olarak meydana gelebilen *zemin sıvılaşması* Sakız Kalesi özelinde ele alınması gereken bir konu olarak önem kazanıyor. Deprem sırasında özellikle kayma dalgalarının suya doymuş tabakalardan geçerken, zeminin yerleşim düzenini değiştirdiği gözlemlenmektedir. Boşluk suyu basıncının yükselmesi ile birlikte basıncın tabakaların ağırlığına yakın bir seviyeye ulaşması sonucu *sıvılaşma* gerçekleşir. Zeminin sıvılaşmasının kendisi hasara sebep olan bir olay değilken, bu olayın yer değiştirmelere sebep olması, büyük hasarlara yol açmaktadır. Bunun sonucunda ağır kütlelerde zemine batma gözlenir¹³⁶. Bu noktada Sakız Kalesi'nin etrafındaki ikinci sıra tahkimat duvarı ile başka yapı ve yapı elemanlarının ortadan kalkmış olmasıyla yapının bugünkü *kısmî* görünüşü anlam kazanmaktadır. “*Derin bir hendekle çevrelenmiş yüksek bir kale*” şeklindeki anlatımların günümüzdeki görünümü yansıtmadığı açıktır. Bugün beden duvarları oldukça alçak görünmektedir. Ayrıca burçlar üzerindeki kemer açıklıklarının kapı açıklıkları olduğu, bunların büyük ölçüde zemin kotunun altında kaldığı anlaşılıyor. Bu durumda kentin bu derece yükselerek kalenin büyük kısmını bugünkü zemin seviyesinin altında bırakmasını zemin sıvılaşması ile açıklamak mantıklı görünmektedir.

19. yüzyıldan itibaren, adanın yakın geçmişinde gerçekleşen depremlere ise ayrıca değinmekte yarar var. Adanın önemini yitirmesinde pek çok başka etmenin yanında bu depremlerin de büyük etkisi vardır. Bunlardan 1866, 1881 ve 1949 yıllarında meydana gelen şiddetli yer sarsıntıları, kale içi ve

¹³⁶ F. ÖZÇEP – M. AŞÇI – N. ALPASLAN - T. YAS - D. GÜNDOĞDU, “Statik ve Dinamik (Deprem) Etkiler Altında Zemin Davranışı”, *Deprem Sempozyumu 23-25 Mart 2005*, Kocaeli 2005, s.1123-1126.

çevresine büyük zararlar vermiş, geri dönüşü olmayan izler bırakmıştır. Özellikle 3 Nisan 1881 tarihindeki, uzmanlarca ada tarihinin en büyük ve yıkıcı depremi olarak kaydedilmiştir¹³⁷. 4000'den fazla insanın yaşamını yitirdiği, kentteki yapıların yarıdan fazlasının yıkıldığı, kent surlarının büyük bölümünün ortadan kalktığı ve limanın harap olduğu belirtilmiştir. Bu olay esnasında, 1866 depreminde hasar görmüş ve restore edilmiş olan yapıların da hemen hepsinin yıkıldığı kayıtlardan anlaşılmaktadır (**Foto.10-13**). Ayrıca kale yakınında deniz tabanının 80 santimetre çöktüğü ölçümlenmiştir¹³⁸. Bunun liman ve kale çevresinin büyük zarar görmesine sebep olduğu açıktır. Aynı zamanda yapının suya gömülmesine neden olduğu da düşünülebilir.

Adanın liman bölgesinin bugün halen oldukça bakımsız halde olduğunu söylemek mümkündür. Eski yapıların pek çoğu ortadan kalkmış/kaldırılmıştır; ancak mevcut kent fiziğinde, özellikle kale içinde ve tarihi çarşıda yıkılmak üzere olan bir kısım yapı, herhangi bir müdahale yapılmaksızın etrafı çevrilerek kendi haline bırakılmış durumdadır.

Arşiv belgelerinde de o dönemin durumuna ilişkin kayıtlara rastlanmıştır. Bunlar, 1866 ve 1881 felaketlerini takip eden yıllardaki duruma dair ipuçları vermektedirler¹³⁹.

Kaledeki hasarın büyüklüğü dolayısıyla bölgede yaşayan halk, birden çok kez kalenin yıkılmasını talep etmiş, ancak 1924 yılında arkeolojik ve tarihi sit alanı ilan edilen kalede sistemli kazı/bakım ve onarım çalışmaları yürütülmeye başlanmıştır¹⁴⁰. Fakat 1949'da bir büyük deprem daha gerçekleşmiştir. Bunun etkisi daha çok adanın kuzey kesiminde hissedilmiş,

¹³⁷ Y. ALTINOK v.dğr., a.g.m., s.717.

¹³⁸ Y. ALTINOK v.dğr., a.g.m., s.722.

¹³⁹ BOA, Y..PRK.EŞA., no:2/72 (H.29.12.1298); DH.MKT., no:214/50 (H.04.09.1311); BEO, no:514/38522 (H.13.05.1312); BEO, no:830/62235 (H.14.03.1314).

¹⁴⁰ NSRF, 2014-2020 Restorasyon Projesi Raporu'ndan.

bu bölgedeki pek çok binanın yıkıldığı kaydedilmiştir. Kale çevresindeki etkisi bu derece büyük olmasa da ölçümler, limanın 35 santimetre daha denize gömüldüğünü ortaya koymaktadır¹⁴¹.

Bölgede kazı ve onarım çalışmaları günümüzde halen devam etmektedir; ancak yapının fizikî çehresinde meydana gelen tahribat öylesine ciddi boyuttadır ve o kadar çok şey ortadan kalkmıştır ki, bu çalışmaların bütüne yönelik bir sonuç vermesi olanaksızdır. Dolayısıyla 17. yüzyılda Evliya Çelebi'nin aktarmış olduğu mimari verilerin, bugün yalnızca belli oranda izleri takip edilebilmektedir.

¹⁴¹ Y. ALTINOK v.dğr., a.g.m., s.723.

IV. SAKIZ KALESİ: GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRMELER

Sakız Adası'nın bin yılı aşkın sürelik tarihine tanıklık etmiş olan ve Ege havzasındaki en önemli askerî mimarlık örneklerinden biri olan kalesi, Sakız Limanı'nın hemen kuzey tarafında alçak bir burun üzerinde, günümüzde güney yönünde *Kanari*, güneybatı yönünde *Martiron* ve batı tarafında *Karaoli&Dimitriou* sokakları ile, kuzey ve doğu taraflarında ise Ege denizi ile çevrili konumdaki güney-kuzey doğrultulu bir oturma alanı üzerinde ve 180.000 metrekarelik bir kentsel alanda inşa edilmiştir. Geçmiş orta Bizans çağına kadar inen ve eski kenti Ortaçağ ve geç Ortaçağlar boyunca tahkim etmiş olduğu anlaşılan kalenin sur duvarları, günümüzde yaklaşık 650 nüfuslu bir yerleşim alanını çevrelemektedir.

Sur duvarları ile bunu güney ve batı yönlerinde çevreleyen hendek çizgisi büyük ölçüde harap ve yer yer yıkık durumdadır; ancak yine de, tüm bozulmalara karşın bütünlüğünü koruyabilmiş olduğu söylenebilir (**Foto.14**). Mevcut duruma bakıldığında, hendek duvarlarının ve yine kimi yerlerde sur duvarlarının konut inşaatlarına temel olarak kullanıldığı görülmektedir. Vaktiyle liman kapısının bulunduğu doğu cephe ile bunun kuzeybatı köşesindeki burç, 1881 yılında gerçekleşen büyük depremde ortadan kalkmıştır. Kentin tarihî çarşısına açılan ve kalenin esas girişini teşkil eden *Porta Maggiore* (Büyük Kapı)'nın bulunduğu güney cephe ile batı tarafta topografyanın eğimine uygun biçimde kırılma yaparak denize kadar uzanan (**Plan 1**) ve şehre açılan üçüncü kapıyı ihtivâ eden batı cephe, inşasından günümüze sayısız müdahale geçirmiştir; bugün de restorasyon çalışmaları bu cepheler üzerinde devam etmektedir. Yapının denize paralel kuzey cephesi ise

zamanında sahip olması beklenen mimari unsurların neredeyse tamamını kaybetmiş durumdadır.

Kale kimi kaynaklarda 11. yüzyıla tarihleniyor olmakla birlikte bölgede yapılan kazı çalışmalarında elde edilen buluntular, yapının ilk inşasının 9. yüzyıla kadar gittiğini göstermektedir¹⁴². Ancak Bizans çağında inşa edilmiş olan erken dönem surlarının sınırları, bugünkü kaleden farklıdır. Günümüzdeki kalenin batı duvarı, *Palaiókastro* (Eski Kale)'nin doğu sınırını teşkil etmekte idi ve eski kale şimdikininkinden daha gerisinde bulunmaktaydı (**Plan 2**). Bu dönemde kale, adanın Bizanslı ileri gelenlerinin yerleştikleri alanı ve yönetsel merkezin etrafını çevreleyen, nispeten *basit* duvarlardan ibaretti¹⁴³. Bugün tümüyle yok olmuş yapıdan yalnızca *Antonio Zeno* burcuyla çevrelenmiş eski yapı içinde bir kısım ve kuzey cephenin gerisinde bir duvar ile bu bölgedeki birkaç yapı kalıntısı tespit edilebilmiştir. Günümüze ulaşabilmiş bu kısımlar beyaz kabayonu kireç taşı, Thymiana köyü civarından getirilen kumtaşı, koyu gri renkte kesme taş ve tuğla bir arada kullanılarak yığma tekniği ile inşa edilmiştir. Taş blokların aralarındaki derzler ise bölgede *chalikàkia* olarak bilinen ve Bizans mimarisi için tipik sayılabilecek şekilde küçük taş ve tuğla parçaları ile oluşturulmuştur¹⁴⁴.

Yeni Kale ise adanın Cenevizliler tarafından fethedildiği 1346 yılından sonra bugünkü planında inşa edilmiştir. Döneminde *Civitas Cü* olarak adlandırılan ve Hieronimo Giustiniani'nin yaptırdığı kale, taş malzeme ve mermer kolonlarla desteklenen ahşap kirişler ile inşa edilmiştir¹⁴⁵. Mevcut plana uygun olarak üç kapısı bulunmaktadır ve bu kapıların her birinde hendeği aşmaya yarayan açılır kapanır köprü düzenekleri mevcuttur. Bu

¹⁴² D. MONIOUDI-GAVALA, a.g.e., s.52.

¹⁴³ A. SMITH, a.g.e., s.113-114.

¹⁴⁴ G. ORTOLANI, "Kastro di Chios: Genova e Venezia nel Levante La Torre di Zeno", **Quaderni dell'Istituto di Storia dell'Architettura**, Roma 1987, s.225.

¹⁴⁵ A. SMITH, a.g.e., s.113.

köprülerden biri, şehrin tarihi çarşısına açılmaktadır. Ceneviz idaresi altında kale esasen, dönemin en önemli ticaret merkezlerinden birinin korunması amacıyla inşa edilmiştir ve buna yönelik olarak dönemin askeri teknolojileri ile donatılmıştır.

Bugün, adadaki Türk egemenliğinin bir sembolü olarak yükselmekte olan Sakız Kalesi'nin mevcut durumu, daha ziyade 1566 itibariyle Osmanlı egemenliğinde olduğu dönem süresince geçirdiği evreler bağlamında değerlendirilmelidir. Bu dönem, Avrupa ve Osmanlı çatışmalarının şekillendirdiği askeri devrim tezinin konusunu oluşturur. Avrupa Askerî Devrim tezinin merkezini ise ateşli silahlar ve dönemin askeri teknolojileri oluşturur. Daha net bir ifadeyle, top ve *trace italienne* (topa dayanıklı kaleler)'nin, tezin en mühim unsurları oldukları söylenebilir¹⁴⁶. Kale tasarımı ve istihkâm inşasında yeni usul kale sistemleri, İtalyan askeri mühendisler tarafından geliştirilmiştir. Ancak Balkanlar ve Doğu Akdeniz'deki askeri çatışmaların sıklığı, Avrupalı-Osmanlı askeri melezlenmesini çabuklaştırmış; Osmanlılar Avrupa *savaş sanatı*ndaki son gelişmeleri doğrudan çatışmalar aracılığıyla takip etmiş ve uygulamışlardır¹⁴⁷. Sakız Kalesi'nde de bu uygulamaların izleri gözlemlenmektedir. Başlıca, kalenin hendek duvarlarının Osmanlı döneminde *trace italienne* denilen yıldız tabya düzeninde inşa edildiği, ayrıca kale savunmasında hayati rol oynayan köşe kulelerinin zeminden itibaren daralarak, *şevli* bir biçimde yeniden yapıldığı görülmektedir. Bu düzenlemelerin, Venediklilerin 1694-95 işgali sırasında gerçekleştirmiş olduğu tahkimatı temel aldığı düşünülebilir.

Antonio Zeno adıyla bilinen kuzeybatı burcu bu dönemde ve sözü edilen düzende yapılmıştır. Yapının savunma sisteminin en önemli unsurlarından

¹⁴⁶ G. ÁGOSTON, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askerî Devrim Tartışmaları*, İstanbul 2017, s.33.

¹⁴⁷ G. ÁGOSTON, *a.g.e.*, s.21.

biri olan Zeno burcu, 1694 Venedik işgali sırasında Venedik donanmasının başında bulunan amiralin adıyla anılmaktadır ve bu dönemde yapılmıştır. Kulenin merkezinde, kalenin Bizans çağından kalabilmiş kısımlarından biri olan bir pentagonal kule tespit edilmiştir¹⁴⁸. Bunu çevreleyen *yeni* kule, dairesel planlı olup, zeminden itibaren daralarak yükselmektedir (**Plan 3**). Bu dönemin askerî mimarlık anlayışına uygun olarak topa daha dayanıklı olması için çokgen bir planda inşa edilmiş olması beklenirken, mukavemeti daha düşük olan dairesel planın tercih edilmesi düşündürücüdür¹⁴⁹. Burcun şevli kısmı, yapıldığı dönemden günümüze ulaşabilmiş olan özgün kısımdır. Denize bakan tarafındaki kemer açıklıkları, burcun içindeki tahliye kanalı ve kayıkhaneye açılmaktadır¹⁵⁰. Buradan bir merdivenle sekiye çıkılmaktadır; ancak söz konusu burcun üst bölümü büyük ölçüde yıkık durumda olmakla birlikte, sağlam olan kısımları da çok fazla müdahale geçirmiştir.

Kalenin bugün tespit edilebilen, Zeno burcu ile birlikte dokuz burcu bulunmaktadır (**Plan 4**). Bunlardan sağlam durumda olanlar, son yüzyılda geçirdikleri onarımlarda büyük ölçüde özgünlüğünü yitirmiş olmakla birlikte, yine de fikir vericidir. Güneydoğu tarafındaki (**A**), Zeno burcuna benzer şekilde zeminden itibaren daralarak yükselmektedir (**Foto.15**). Burcun iç kısmında, hemen ardındaki zindanın devamının bulunduğu belirtilmekte; ancak bugün bu kısmın zindan ile irtibatı koparılmış durumdadır. Bunun hemen batı tarafında bulunan *Porta Maggiore* (Büyük Kapı)'nin diğer yanında üçgen planlı bir burç (**B**) bulunmaktadır (**Foto.16**). Güney cephenin devamındaki diğer iki burç ise (**C**, **D**) harap durumdadır (**Foto.17-18**). Özellikle planda **D** harfi ile

¹⁴⁸ G. ORTOLANI, *a.g.m.*, s.225.

¹⁴⁹ G. ORTOLANI, *a.g.m.*, s.225.

¹⁵⁰ Kalenin batı cephesi boyunca, bugün demir parmaklıklarla kapatılmış halde kapı açıklıkları mevcuttur. Duvarın içindeki sistemleri ve nereye açıldıkları tam olarak tespit edilemese de, bunların da herhangi bir saldırı durumunda kullanılmak üzere açılmış tahliye kapıları oldukları düşünülmektedir.

gösterilmiş olan, büyük oranda yıkık olmakla birlikte içindeki koridor düzenlemelerini göstermesi ve ayrıca alt seviyedeki kemer açıklıklarının da bugün zemin kotunun altında kalmış olan kısımda devam ettiği anlaşılan kapıları belirgin şekilde gösteriyor olması açısından önemlidir.

Yapının güneybatı burcu (**E**), *topa dayanıklı kalelerin* tanzimine uygun olarak poligonal bir formda inşa edilmiştir. Bu da diğer köşe kulelerine benzer şekilde yukarıya doğru daralmaktadır. Burcun batı perde duvarı ile birleştiği kısım yıkılmış durumdadır. Bu yıkıntının ardında daha eski Ortaçağ kulesi açık şekilde görülebilmektedir. Koyu gri renkte kesme taş bloklarla inşa edilmiş olan eski burç, üst kısmındaki kemer dizileri ile birlikte sağlam durumdadır. Bunun durumu, kalenin Osmanlı egemenliğinde bulunduğu dönemin askerî gelişmelerine uygun olarak biçimlendirilişini gözler önüne sermektedir (**Foto.19-20**).

Bunun batı tarafında, diğer ikisinden daha küçük bir açıklık halinde, kalenin *varoşa* açılan üçüncü kapısı ve bunun hemen yanında ise yine harap durumda bir burç (**F**) bulunmaktadır (**Foto.21**). Deniz tarafına doğru cephenin kırılma yaptığı kısımda nispeten daha sağlam durumdaki bir diğer burç (**G**) dikkati çekmektedir. Bu da köşe kulelerine benzer şekilde inşa edilmiştir ve yıkılmış olan üst kısmının gerisindeki Ortaçağ kulesi görünmektedir. Cephesindeki tüfek delikleri, Zeno burcunun hemen ardında hendek girişini korumakta büyük öneme sahip olduğunu göstermektedir (**Foto.22-23**).

Kalenin kuzeybatı köşesinde, yapının en büyük burcu olan Zeno burcu (**H**) bulunmaktadır (**Foto.24**). Denize paralel uzanan kuzey cephenin doğu köşesindeki (**I**) ise tümüyle yıkılmış olup, ancak temel seviyesindeki izleri görülebilmektedir (**Foto.25**). Doğu cephe ise tamamen ortadan kalkmıştır. Kalenin liman kapısının da bulunduğu bu cephede de vaktiyle birden fazla

kulenin var olduğu düşünölmelidir. Ancak ne yazık ki bunlara dair herhangi bir iz kalmamıştır.

Yine 17. yüzyılda ortaya çıkan ve Avrupa menşeli olduğu ifade edilen “ateş tabyaları”nın (cavalier de tranchée), bir diğer yenilik olarak Sakız Kalesi’nde uygulanmış olduğu anlaşılmaktadır. Kale hendeğine paralel uzanan bu geniş ve derin siperler, her iki uçtaki kanatlarını örten ateş tabyaları sayesinde, saldıran taraf için kaleye diklemesine yaklaşan eski tip zikzak siperlerden daha iyi koruma sağlamışlardır¹⁵¹. Her ne kadar bugüne bundan hiçbir iz kalmamış olsa da, burçların zemin seviyesinde görölen ve vaktiyle bu ikinci kat tahkimat duvarına açılan kapılar oldukları anlaşılan kemer açıklıkları mevcuttur. Yapının bir kısmının bugünkü zemin seviyesinin altında kaldığı bilinmektedir ve sur duvarlarından daha alçak olan bu siperlerin de toprak altında kalmış olduğu düşünölmektedir. Bunun önünde ise, kaleyi âdeta bir ada görünümüne kavuşturan, *yıldız tabya* düzenindeki hendek duvarları kısmen sağlam durumdadır (**Plan 5**). Ancak bu duvarların bir kısmı, geç dönemlerde inşa edilmiş olan konutlara temel olarak kullanıldığından, formu anlaşılamamaktadır (**Foto.26**).

Hendek duvarı ile kale kapıları arasındaki köprülerden hiçbir iz yoktur. Bugün *Porta Maggiore* önünde küçük ve sembolik bir köprü bulunmaktadır (**Foto.27**); ancak bunun özgünüyle alakası olamayacağı açıktır. Vaktiyle her üç kapı önünde de ahşap, açılır-kapanır köprüler ve bunların da önünde hendek duvarına kadar devam eden taş köprülerin var olduğu bilinmektedir (**Foto 3**). Ne yazık ki taş köprüler gibi, bu ahşap köprü düzeneklerine ilişkin de hiçbir şey kalmamıştır.

¹⁵¹ G. ÁGOSTON, *a.g.e.*, s.107.

Kale içinde, farklı dönemlerden günümüze kimi yapılar ulaşabilmiştir. Bunların bir kısmı, son dönemlerde gerçekleştirilen restorasyonlarla özgünlüğünü tümüyle yitirmiştir; bir kısmı ise harap durumdadır.

Kalenin güney kapısı, bugün sağlam durumdaki tek kapıdır. *Porta Maggiore* olarak bilinen bu kapı, cepheden dışa doğru taşkın biçimde inşa edilmiş olup; yuvarlak kemerli bir kapı açıklığı bulunmaktadır. Kapının üzerinde iki sütunce arasına yerleştirilmiş mermer kitabesi mevcuttur; ancak kitabenin kazınmış olduğu görülmektedir. Nitekim üst satırdaki “*VENETIARUM*” ifadesi okunabilmektedir (**Foto.28-29**). Bu kapının, 1694 Venedik kuşatması sırasında yıkıldığı ve Venedikliler tarafından yeniden yapıldığı; kitabenin de bu dönemden kaldığı bilinmektedir¹⁵².

Porta Maggiore'den kaleye girişte bir koridor sistemi dikkati çekmektedir. Bu koridor, girişte önce batı tarafa yönelmekte, ardından 90 derecelik bir açı ile kuzey yönüne doğru kırılma yapmaktadır. Bu savunma koridorunun kuzeye doğru kırılma yaptığı kısım beşik tonoz örtülü olup, bunun ucunda da zamanında ikinci bir kapı bulunduğu, mevcut izlerden anlaşılmaktadır. Bu beşik tonozun yan ve üst kısımlarında, saldırı amaçlı olduğu anlaşılan *delikler* açılmıştır (**Foto.30-32**).

İkinci kapının bitiminde, hemen bunun karşısında *Giustiniani Sarayı* olarak adlandırılan iki katlı yapı bulunmaktadır. Ceneviz döneminde inşa edilmiş olan bina, bu dönemde yönetim merkezi olarak kullanılmıştır. 1881 depreminde harap olan yapı ilerleyen dönemlerde restore edilmiş; günümüzde ise arkeolojik buluntuların sergilendiği bir müze olarak işlevlendirilmiştir. Bunun hemen doğu tarafında, yapıya bitişik “*Dark Prison/Dungeon*” olarak adlandırılan ve yine Ceneviz döneminden kalan zindan bulunmaktadır¹⁵³.

¹⁵² D. MONIOUDI-GAVALA, *a.g.e.*, s.52

¹⁵³ D. MONIOUDI-GAVALA, *a.g.e.*, s.54.

Ancak her iki yapı da, restorasyonlar sonucunda özgünlüğünü çok büyük ölçüde kaybetmiş durumdadır **(Foto.33-34)**.

Kalenin meydanında bir Osmanlı mezarlığı bulunmaktadır. 1822 ayaklanması sırasında Rumlar tarafından vurularak batırılan gemide hayatını kaybeden Osmanlı *Kapudanı* Kara Ali Paşa'nın ile birlikte, hepsinin 19. yüzyıla ait olduğu anlaşılan mezar taşlarının yer aldığı ve Kara Ali Paşa'nın adıyla anılan bu mezarlık¹⁵⁴, bugün binalar arasına sıkışmış küçük bir avlu hâlinindedir **(Foto.35)**.

Evliya Çelebi tarafından döneminde “*Kahvehâneler Meydanı*” olarak ifade edilen bu meydan¹⁵⁵, günümüzde de kafeteryaların çevrelediği bir mekân olarak düzenlenmiştir. Çelebi'nin burada bulunduğunu belirttiği şadırvanın ise bugün yalnızca temel seviyesindeki izleri görülebilmektedir **(Foto.36)**.

Kalenin ana arteri olan *Agios Giorgios Sokak* üzerinde iki Osmanlı yapısı dikkati çekmektedir. Bunlardan biri, kapısı üzerindeki kitâbeden anlaşıldığı üzere, 1891 yılında Sultan II. Abdülhâmid tarafından yaptırılmış olan *Hâmidiye/Bayraklı Camii*'dir¹⁵⁶. Dikdörtgen planlı ve çatı ile örtülmüş olan caminin son cemaat yeri yıkılmıştır. Yapı bugün harap durumdadır ve iç mekâna giriş imkânı bulunmamaktadır **(Foto.37)**. Sokağın devamındaki *Agios/Saint Giorgios Kilisesi* ise, Evliya Çelebi'nin *Sultan Süleyman Camii*, güncel kaynakların *Piyale Paşa Camii* ya da *Eski Camii* olarak aktardığı, geç dönemde *yeniden* kiliseye dönüştürülmüş olan yapıdır¹⁵⁷. Kilisenin avlusunda ise rüştiye binası bulunmaktadır. Revaklı bir girişi bulunan iki katlı rüştiye

¹⁵⁴ <https://www.chios.gr/tr/chios-kalesi>.

¹⁵⁵ *GTEÇS*, s.131.

¹⁵⁶ N. KONUK, *a.g.e.*, s.34.

¹⁵⁷ Evliya Çelebi, *Sultan Süleyman Camii* olarak ifade ettiği bu binanın evvelce bir kilise olduğunu ve Osmanlı fethinin ardından camiye çevrildiğini belirtmiştir. **Bknz:** *GTEÇS*, s.131. Aynı yapının, Osmanlı döneminde *Eski Camii* adıyla da anılan *Piyale Paşa Camii* olduğu da aktarılmaktadır. **Bknz:** N. KONUK, *a.g.e.*, s.169.

binasının kapısında, 1865 tarihli bir tamir kitâbesi bulunmaktadır. Rüştüyenin avlusunda, büyük ölçüde yıkık durumdaki öğrenci odaları görülebilmektedir¹⁵⁸ **(Foto.38-40)**.

Kalenin kuzey surlarının hemen gerisindeki önemli yapılardan biri, “*Kria Vrissi*” (Soğuk Çeşme) olarak adlandırılan ve bir Bizans çağı yapısı olan yeraltı sarnıcının kalıntısıdır **(Foto.41)**. Bir diğeri, bunun hemen güney tarafında bulunan ve yalnızca Osmanlı döneminde yapıldığı belirtilmiş olan, “*Koulas*” denilen gözetleme kulesidir. Yarı silindirik bir plana sahip olan kulenin cephesinde, kalenin sur duvarları üzerinde de yer yer gözlemlendiği gibi, devşirme malzemenin kullanılmış olduğu dikkati çekmektedir **(Foto.42)**.

Kale içinde iki Osmanlı hamamı bulunmaktadır. Bunlardan “*Eski Hamam*” olarak bilineni, *Antonio Zeno* burcunun hemen gerisindeki bir çift hamamdır. Yapının sıcaklık bölümünde iki eyvan bulunmaktadır. İki halvetin arasında olması gereken üçüncü eyvan çıkarılmış; halvetler yan yana düzenlenmiştir. Dikdörtgen biçimli ilk oda, kısmen enine duvarlar, kısmen de iki kemer üzerinde duran bir kubbe ile örtülmüştür¹⁵⁹ **(Foto.43)**. Restorasyonu 2012 yılında tamamlanmış olan bina, bir *hamam müzesi* olarak düzenlenerek ziyarete açılmıştır. Bir diğeri ise “*Yeni Hamam*” denilen yapı olmakla birlikte, günümüze son derece harap bir durumda gelebilmiştir. Bunun planı da Eski Hamam ile aynıdır. Günümüzde yapının dört yanı güvenlik gerekçesiyle çevrelenmiş olup, onarımına yönelik herhangi bir çalışma yapılmamaktadır **(Foto.44)**.

¹⁵⁸ N. KONUK, *a.g.e.*, s.169.

¹⁵⁹ E. KANETAKI, “Yunanistan’daki Osmanlı Hamamları: Tarihleri ve Mimarileri Hakkındaki Çalışmalara Bir Katkı”, *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İnceleme*, (der. Nina Ergin), s.277.

SONUÇ

Sakız Adası'nın mimari mirasına yönelik bir çalışma, farklı nedenlerden ötürü büyük zorluklar taşımaktadır. Nitekim, bu tez çalışması da bu anlamda derinlemesine bir mimari analizden ziyade, genel hatlarıyla bir durum değerlendirmesi niteliğindedir.

Kale bölgesinin iskân tarihine ilişkin, en azından 6. yüzyıla kadar geriye giden bir Bizans yerleşiminden söz edilebilmekteyse de, bu döneme dair bilgilerimiz oldukça yetersizdir. Bugüne kadar Bizans tarihinin bütününe yönelik değerlendirmeler, belli başlı merkezlerde gerçekleştirilen kazılara ya da incelemelere dayanılarak yapılmaya çalışılmıştır. Ancak bu durum, adalar gibi özel bölgeler söz konusu olduğunda büyük bir boşluk yaratmaktadır.

Her ne kadar Anadolu'ya oldukça yakın bir konumda bulunsa da, fizikî olarak kaçınılmaz bir sınır oluşturan denizle çevrelenmiş olması, adanın yerel dokusunu uzun yıllar koruyabilmesine olanak sağlamıştır. Ancak bu dönemlerin kapsamlı araştırmalara yeterince konu edilmeyişi, bünyesine sonradan katılmış olan İtalyan tarzlarının ardındaki geleneksel dokuyu algılamayı zorlaştırmaktadır. Bizans'ın sivil ve askerî mimarisi, dinî yapıları kadar ele alınmamaktadır. Bunlarla ilgili bilgilerin de genellikle yapı malzemesi, yapım teknikleri gibi sınırlı konularda ve birbirleri ile ilişkisiz bir şekilde üretildiği görülmektedir. Bu nedenle denilebilir ki, Sakız mimarisi, bu karanlıkta kalmış dönemin sistematik çalışmalarla aydınlatılması ile anlamlandırılabilir.

Bir başka sorun, şehir merkezi başta olmak üzere, tarihî kent dokularında meydana gelen ciddi bozulmalardır. Günümüze ulaşamayanlar, ulaşabilenlere oranla oldukça fazladır. Özellikle 1881 depreminin yol açtığı yıkım *Chora*'da son derece büyük olmuş; eski çağlardan kalma binaların

önemli bölümü ortadan kalkmıştır. Hasarlı yapıların bir kısmı ise başka inşa faaliyetleri için fırsat bilinerek yok edilmiştir¹⁶⁰.

Merkezde yitip gidenlerin yerine yapılan binalar, yollar vb. unsurların oluşturduğu bütünde ise, ne yazık ki, eski kent dokusuna dair hiçbir şey kalmamış gibidir. Yeni yapılanlar renksiz, estetikten yoksun, düzensiz ve gelişigüzel bir görünüm arz etmektedir. Tarihi çarşının bugünkü durumu, hayaller kurmanın bile önünde bir engeldir. Nitekim kalenin durumu da çok farklı değildir. Sur duvarlarında yer yer sağlamlaştırma çalışmaları yapılmış/yapılıyor olmakla birlikte, bölge çok bakımsız durumdadır. Kalenin beden duvarları ve hendek duvarları üzerinde gecekondular yükselmektedir. Kale içinde de çoğunlukla gecekonduların oluşturduğu dağınık bir yapılaşma söz konusudur.

Araştırmaların yetersizliği ve tarihi dokuda meydana gelmiş olan tüm bu tahribatlar, kale ile bunun çevresindeki kent fiziğine ilişkin bir tahlili zorlaştırmaktadır. Ancak bunların yanında bölgenin güncel birtakım sorunları da mevcuttur. Sakız Limanı çevresindeki şehir merkezi, Suriyeli sığınmacılar için bir tampon bölge görevi görmekte; bu nedenle son yıllarda çok sayıda sığınmacıya ev sahipliği yapmaktadır. Ancak birtakım altyapı yetersizlikleri dolayısıyla yakın zaman önce kale çevresinin çadır kamplarla çevrelenmiş ve insanların yaşamsal faaliyetlerinin bu bölge ile sınırlandırılmış olduğu gözlemlenmiştir. Bugün ise geçici sığınakların, hemen hendek duvarının temelleri üzerine inşa edilmiş olduğu görülmektedir **(Foto.45-47)**. Bu durumların da kentin fiziki çehresine ciddi zararlar verdiği açıktır.

¹⁶⁰ Sakız Kalesi'nin güneyinde, kent merkezine yakın bir Ortaçağ köyü olan Kampos'ta önceki yıllarda belgelenen 220'yi aşkın yapı, bölgede inşa edilecek havalimanı için yıkılmıştır. **Bknz:** P. SPAGNESI, *a.g.e.*, s.14.

Sonuç olarak tarihî Sakız şehri, bir zamanlar sahip olduğu ihtişamlı görünümünü bugün tümüyle kaybetmiş durumdadır. Ve ne yazık ki Çelebi'nin bir dönem buraya ilişkin izlenimlerinin bir sonucu mahiyetinde ifade ettikleri; hele bir de Anadolu'nun bakımsızlığı ile kıyaslayarak buranın hâlinden büyük bir hayranlıkla bahsedışı, bugünün izleyicisinin yüzünde ancak acı bir tebessüme sebep olmaktadır:

“Sözün kısası ‘Bu kâfir âyini olacak hâneleri olduğu gibi yazıp anlatmaktan maksat ne ola ki?’ diye soran kişiye cevap odur ki,

Bu dünyayı gezen hakir dikkatle yedi iklimin gezip gördüğüm yerlerde bu kâfiristandan mamur bir yer görmedim. Ve İslâm diyarı kadar harap yer görmedim. Kâfir ve müşrik fecereler batıl dinleri üzere can verip kiliselerini mamur ederler. Ve malından bir kızıl mangır yemeye İsvet Nikola’dan, Meryem ve İsa Peygamber’den korkarlar¹⁶¹...

...Hemen şundan kıyas oluna ki bu hakir, âlem seyyahı Evliyâ 31 yıl 18 padişahlık yerde gezip dolaştım ve nice kere yüz bin parmaklarımı ısırp ibretlikler gördüm, bu şehir gibi huzurlu yer, halkı mutlu, suyu havası hoş, mahbûb ve mahbûbesi güzel, yapıları beğenilir, ekinlikleri bol, hayır ve bereketleri çok, nimetleri çok bol, ırmakları akar ve çağlar böyle bir şenlikli, gülistan ve bostanlı zemin görmedim, ancak bu diyarı gördüm. Kısacası insan bu şehrin anlatılmasında aciz kalır¹⁶²...”

¹⁶¹ GTEÇS, s.137.

¹⁶² GTEÇS, s.138.

KAYNAKÇA

- ÁGOSTON, G., **Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul. 2017.
- AKSAN, V.H., **Kuşatılmış Bir İmparatorluk, Osmanlı Harpleri 1700-1870**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul. 2017.
- ALTINOK, Y. - ALPAR, B. - ÖZER, N. - GAZİOĞLU, C., "1881 and 1949 earthquakes at the Chios-Cesme Strait (Aegean Sea) and their relation to tsunamis", **Natural Hazards and Earth System Sciences**, İstanbul. 2005, s.717-725.
- AMBRASEYS, N. - FINKEL, C., **Türkiye'de ve Komşu Bölgelerde Sismik Etkinlikler, Bir Tarihsel İnceleme 1500-1800**, TÜBİTAK Yay., Ankara. 2003.
- AREL, A., "Foça Bağ Evleri ve Kule-Ev Geleneği", **VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı Kitabı**, A.Ü. Basımevi, Ankara. 1990, s.43-71.
- DAL, D., **XVIII. Yüzyılda Sakız Adası**, Adnan Menderes Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın. 2008.
- DOĞAN, G., **İngiliz ve Fransız Seyyahlara Göre 17. ve 18. Yüzyıllarda Ege Adaları (Midilli, Sakız, Sisam ve Rodos)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara. 2008.
- ELDEM, E. - GOFFMANN, D. - MASTERS, B., **Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep**, İzmir ve İstanbul, İstanbul. 2017.
- FERİDUN EMECEN, "Sakız Adasının Sakızları", **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, S:37, İstanbul 2011, s.1-16.

- FAROQHI, S., **Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya**, Kitap Yayınevi, İstanbul. 2010.
- FRANGAKIS-SYRETT, E., **18. Yüzyılda İzmir’de Ticaret (1700-1820)**, İ.B.B. Kültür Yayınları, İzmir. 2006.
- GOFFMAN, D., **Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700**, İstanbul 2014.
- Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, haz. S. A. KAHRAMAN, C:9/1, YKY, İstanbul. 2011.
- KANETAKI, E., “Yunanistan’daki Osmanlı Hamamları: Tarihleri ve Mimarileri Hakkındaki Çalışmalara Bir Katkı”, **Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem**, (der. Nina Ergin), İstanbul. 2012, s.269-315.
- KONUK, N., **Midilli, Rodos, Sakız ve İstanköy’de Osmanlı Mimarisi (Ottoman Architecture in Lesvos, Rhodes, Chios and Kos Islands)**, Ankara. 2008.
- MANSEL, A.M., **Ege ve Yunan Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara. 2004.
- MONIOUDI-GAVALA, D., **The Castle of Chios: Fortifications and the Surrounded Town Nowadays Since the Middleages**, Atina 2001.
- NURKOVIC, E., **Investigation of Tower-Houses in Montenegro for Their Preservation: Restoration Proposal for Ganic Family House in Rozaje Town**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir Teknoloji Enstitüsü, İzmir. 2015.
- NSRF, 2014-2020 Restorasyon Projesi Raporu.
- ORTOLANI, G., “Kastro di Chios: Genova e Venezia nel Levante La Torre di Zeno”, **Quaderni dell’Istituto di Storia dell’Architettura**, Roma. 1987, s.225-232.

ÖRENÇ, A.F., “Sakız Adası”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C:36, İstanbul 2009, s.6-10.

ÖZÇEP, F. - AŞCI, M. - ALPASLAN, N. - YAS, T. - GÜNDOĞDU, D., “Statik ve Dinamik (Deprem) Etkiler Altında Zemin Davranışı”, **Deprem Sempozyumu 23-25 Mart 2005**, Kocaeli 2005, s.1123-1129.

PARLAZ, S., “Osmanlı Ceneviz Ticaretinde Sakız Adasının Yeri ve Önemi (1346-1566)”, **Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi**, C:5 S:14, Ankara. 2017, s.1285-1299.

PINAR, İ., “Venediklilerin 1694 Sakız İşgali ve İzmir’i Tehditlerine Dair Bir Seyahatname-Hatırat”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, C:5 S:30, İstanbul. 1996, s.54-60.

SMITH, A.C., **The Architecture of Chios, Subsidiary Buildings, Implements and Crafts**, Londra 1962.

SPAGNESİ, P., **Chios Medioevale, Storia Architettonica di un’isola della Grecia Bizantina**, Roma. 2008.

TAŞKIN, Ü., **Osmanlı Devleti’nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ. 2005.

Thévenot Seyahatnamesi (der. Stefanos Yerasimos), İstanbul. 2014.

ŞERAFETTİN TURAN, "Sakız'ın Türk Hâkimiyeti Altına Alınması", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C:4 S:6-7, Ankara. 1966, s.173-199.

UÇAR, A., “İzmir Konutlarında Çakıl Mozaik Örnekleri”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S:28, Isparta. 2013, s.207-222.

YAŞAR KESKİN, F. **Yunan Bağımsızlık Savaşı’nda Sakız Adası**, Ankara. 2005.

YAŞAR KESKİN, F., *Bir Osmanlı Adasında Toplum ve Ekonomi (XVI. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Sakız)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013.

<https://www.chios.gr/tr/chios-kalesi>.

<https://deprem.afad.gov.tr/tarihseldepremler>.

<http://www.kastra.eu/castleen.php?kastro=xioburtzi>.

<http://www.mixanitouxronou.gr/?s=chios+castle>.

<http://www.aplotaria.gr/chios-castle-chalkida/>.

<https://www.tripinview.com/en/places/port/50041/greece-north-aegean-chios-chios-harbor>.

<http://kallimasia.blogspot.com/2010/03/1881-22-3-1881.html>.

<https://www.youtube.com/watch?v=dzwcm0Mz39M>.

<https://www.alithia.gr/politismos/mnimes-kai-martyries-apo-ton-halasmotoy-1881>.

<http://www.levantineheritage.com/chios.htm>.

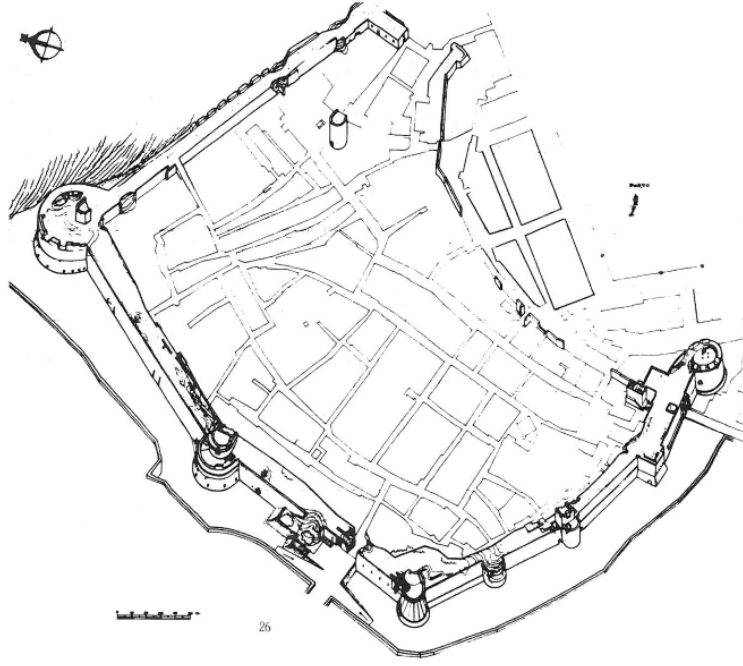
<http://www.travelstyle.gr/to-kastro-tis-chiou-ena-apo-ta-kamaria-tou-nisiou-tis-mastihis-mas-sistinetai/>.

http://www.chioscastle.gr/?page_id=446.

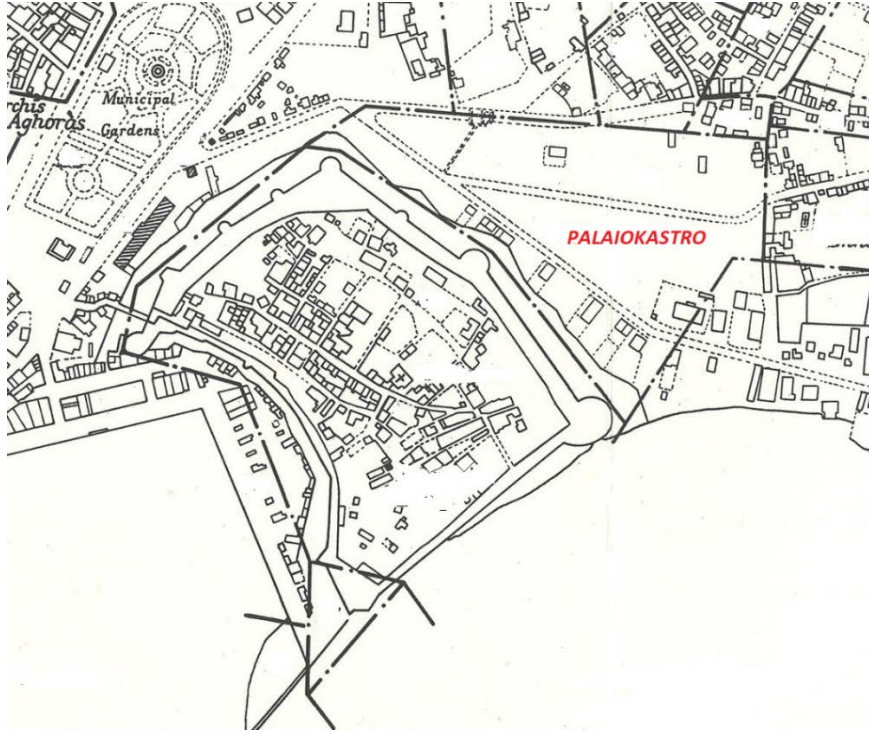
http://www.chioscastle.gr/?page_id=446.

<http://www.chioscastle.gr/?cat=17>.

PLANLAR

Plan 1: Sakız Kalesi planı (D. MONIOUDI-GAVALA).

Plan 2: Palaiókastro (Eski Kale)'yi gösterir plan (A. SMITH)

Plan 3: Antonio Zeno Burcu planı (G. ORTOLANI)

Plan 4: Kalenin burçlarını gösterir çizim. **A**-Güney burcu **B**-Üçgen burç **C**- Güneybatı burcu **D**-Üst kısmı yıkılmış olan burç **E**-Çokgen planlı batı burcu **F**-Üst kısmı büyük ölçüde yıkılmış olan batı kapısı burcu **G**- Kuzeybatı burcu **H**-Kuzey burcu (Antonio Zeno Burcu) **I**- (Bugün tümüyle yıkılmış olan) Doğu burcu (G. ORTOLANI).

Plan 5: Yıldız tabya düzeninde inşa edilmiş hendek duvarları (D. MONIOUDI-GAVALA).

FOTOĞRAFLAR

Foto.1: Sakız Kalesi ve şehrini gösterir gravür (D. MONIOUDI-GAVALA).

Foto.2: Sakız Kalesi doğu cepheden görünüm¹⁶³.

¹⁶³ <http://www.mixanitouxronou.gr/?s=chios+castle>.

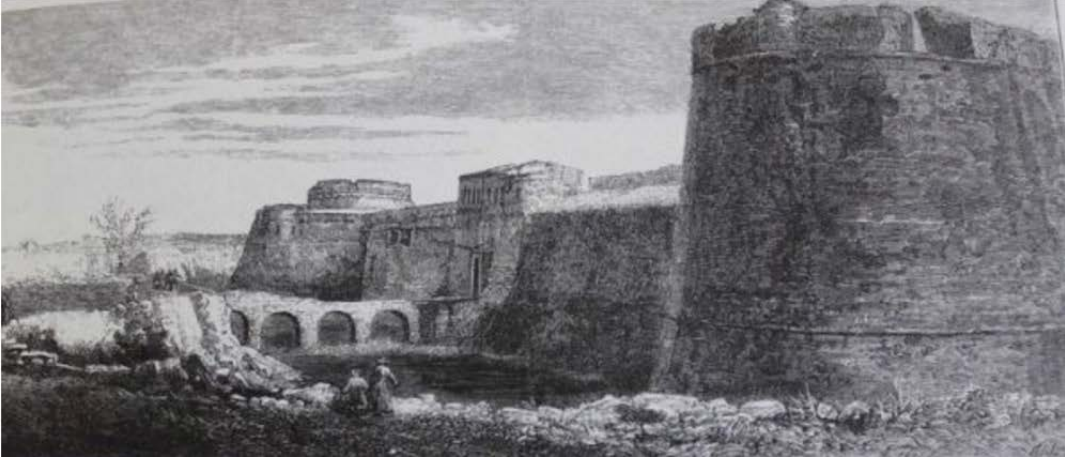

Foto.3: 1881 depremi öncesindeki köprü sistemini gösterir gravür¹⁶⁴.

Foto.4: Kale kapıları ve köprüleri gösterir gravür (D. MONIOUDI-GAVALA).

¹⁶⁴ <http://www.aplotaria.gr/chios-castle-chalkida/>.

Foto.5: Sakız Limanı genel görünüm¹⁶⁵.

Foto.6: Fazlı Paşa Kalesi (*Bourtzi Castle*).

¹⁶⁵ <https://www.tripinview.com/en/places/port/50041/greece-north-aegean-chios-chios-harbor>.

Foto.7: Pyrgi konutları.

Foto.8: Sakız şehri sokak döşemesi.

Foto.9: Sakiz Şehri tarihi çarşısı.

Foto.10: 1881 depremi sonrası Kale'den görünüm¹⁶⁶.

Foto.11: 1881 depremi sonrası Kale bölgesinden görünüm¹⁶⁷.

¹⁶⁶ <http://kallimasia.blogspot.com/2010/03/1881-22-3-1881.html>.

¹⁶⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=dzwcM0Mz39M>.

Foto.12: 1881 depremi sonrası Kaleiçi'nden görünüm¹⁶⁸.

Foto.13: 1881 depremi sonrası doğu cephe tarafından görünüm¹⁶⁹.

¹⁶⁸ <https://www.alithia.gr/politismos/mnimes-kai-martyries-apo-ton-halasmo-toy-1881>.

¹⁶⁹ <http://www.levantineheritage.com/chios.htm>.

Foto.14: Sakız Kalesi'nin genel görünüm¹⁷⁰.

Foto.15: Güney burcu (A).

¹⁷⁰ <http://www.travelstyle.gr/to-kastro-tis-chiou-ena-apo-ta-kamaria-tou-nisiou-tis-mastihamas-sistinetai/>.

Foto.16: Üçgen burç (B).

Foto.17: Güneybatı burcu (C).

Foto.18: Üst kısmı yıkılmış olan burç (D).

Foto.19: Çokgen planlı batı burcu (E).

Foto.20: Çokgen planlı batı burcunun gerisindeki eski burç **(E)**.

Foto.21: Üst kısmı büyük ölçüde yıkılmış olan batı kapısı burcu **(F)**.

Foto.22: Kuzeybatı burcu (G).

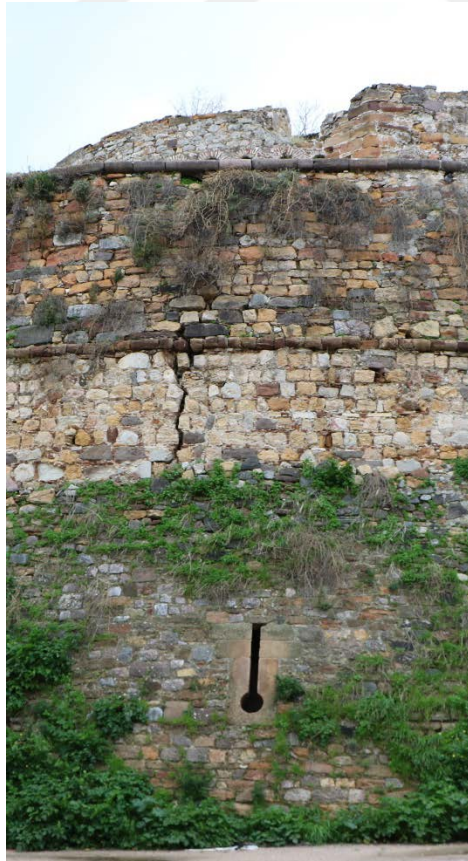

Foto.23: Kuzeybatı burcu (G) üzerindeki tufek deliklerinden.

Foto.24: *Antonio Zeno* (kuzey) Burcu **(H)**.

Foto.25: (Bugün tümüyle yıkılmış olan) Doğu burcunun alanı **(I)**.

Foto.26: Hendek duvarları üzerine inşa edilmiş olan konutlar.

Foto.27: *Porta Maggiore* (Büyük Kapı) önündeki köprü.

Foto.28: *Porta Maggiore* (Büyük Kapı).

Foto.29: Kalenin Venedik döneminden kalma kitabesi.

Foto.30: Kale girişindeki tünelden görünüm.

Foto.31: Kale girişindeki tünelden görünüm.

Foto.32: Kale girişindeki tünelden görünüm.

Foto.33: *Giustiniani Sarayı* ve bitişindeki zindan¹⁷¹.

¹⁷¹ http://www.chioscastle.gr/?page_id=446.

Foto.34: *Giustiniani Sarayı'nın* 1881 depremi sonrasındaki durumu¹⁷².

Foto.35: Kara Ali Mezarlığı.

¹⁷² http://www.chioscastle.gr/?page_id=446.

Foto.36: Kalenin meydanındaki (bugün tümüyle yıkılmış olan) şadırvan¹⁷³.

Foto.37: Bayraklı Camii.

¹⁷³ <http://www.chioscastle.gr/?cat=17>.

Foto.38: Agios Giorgios Kilisesi (*Sultan Süleyman Camii*).

Foto.39: (Osmanlı dönemindeki) Rüştiye Binası.

Foto.40: Rüştiye binasının avlusundaki öğrenci odaları.

Foto.41: Kria Vrissi (Soğuk Çeşme) denilen Bizans dönemi sarnıcı.

Foto.42: Osmanlı dönemi gözetleme kulesi.

Foto.43: Kuzey burcunun gerisindeki Osmanlı hamamı.

Foto.44: Kaleiçi'ndeki ikinci Osmanlı hamamı.

Foto.45: Kalenin kuzeybatı cephesindeki mülteci kampları.

Foto.46: Mülteciler için inşa edilmiş geçici barınaklar.

Foto.47: Mülteciler için inşa edilmiş geçici barınaklar.

ÖZET

Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi aracılığıyla edindiğimiz bilgiler, Sakız Adası'ndaki ilk inşa faaliyetlerinin Büyük İskender zamanında başladığını varsaymaktadır. Ada, Helenistik çağı takiben Roma ve Bizans çağlarında da iskân edilmiş; günümüze bu kültürlerin belli ölçüde izlerini ve Orta Bizans dönemine ait önemli bir mimari mirası taşımıştır. Lâtin hâkimiyeti sonrası Cenevizlilerin idaresi altında önemli bir kültür ve ticaret merkezine dönüşen Sakız Adası, bu özelliğini Osmanlı hâkimiyetine geçtiği 1566 yılından sonra da sürdürmüştür.

13. yüzyıl başlarından itibaren ticarî faaliyetler dolayısıyla Doğu Akdeniz'de yoğunlaşan ilginin odaklarından biri konumundaki Sakız Adası, İzmir-Avrupa ve İstanbul-Kuzey Afrika arasındaki deniz ticaretinde önemli bir merkez, aynı zamanda seyrüsefer halindeki gemiler için de bir sığınak olmuştur. Adanın bu ticarî önemi 18. yüzyıla kadar devam etmiştir. Sakız kent merkezinin bu bağlamda en önemli tarihî mekânı olan ve limanın kuzey kanadında konumlandırılmış kale, Ortaçağ ve geç Ortaçağlar boyunca siyasî, askerî ve ticarî merkez olmanın yanında limanın ve aynı zamanda adanın savunmasında etkin bir rol oynamıştır.

Sakız Kalesi ve limanın devamlı tehdit altında olduğu, yazılı tarihî kaynaklardan anlaşılmaktadır. Akdeniz'deki yoğun korsan istilâlarından nasibini almış olan kale çeşitli dönemlerde tahrip olduğu gibi, adanın aktif fay hatları üzerindeki konumu da, sürekli ve şiddetli depremlerin yaşanmasına ve binalar üzerinde ciddi yıkımlara neden olmuştur.

Osmanlı hâkimiyeti yıllarında ve 17. yüzyılın ikinci yarısında adayı ziyaret eden Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi'nin yazdıkları, bu savunma

yapısının 17. yüzyıldaki fizikî çehresini bir kesit hâlinde ortaya koyarak, yaklaşık bin yıllık tarihine ilişkin bir dayanak teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sakız, kale, Evliya Çelebi, liman, mimari, Bizans, Ceneviz, Osmanlı.

ABSTRACT

The information provided by Ottoman traveler Evliya Çelebi presume that the first construction works on Chios island has started during the reign of Alexander the Great. The island was inhabited during the reign of Rome and Byzantium following the hellenistic period and brought traces of these cultures and a significant architectural legacy from Middle Byzantine Period to this day. Chios island, which has evolved into an important culture and trade center under the rule of Genoese after Latin rulership has remained as an important trade and culture center after coming under the rule of Ottoman Empire in 1566.

Chios Island, one of the foci of the ever increasing interest in Eastern Mediterranean as a result of trade activities started in the beginning of 13th century, has been an important center for sea trade between Izmir-Europe and Istanbul-North Africa, and a shelter for cruising ships. The island has maintained its trade importance until 18th century. The castle on the northern side of the port, which is the most important historical site of Chios city centre, has played a significant role in the protection of the island and the port, in addition to being a political, military and trade center during the Medieval and Late Medieval Ages.

It is understood from the written historical documents that the Chios Castle and the port has always been under threat. The castle has had its share of intense pirate raids in the Mediterranean and was damaged, whereas the fault lines under the island has led to constant and powerful earthquakes, which also caused severe damage to the buildings.

The writings of Ottoman traveler Evliya Çelebi, who have visited the island during the rulership of Ottoman Empire and in the second half of 17th century, indicate the physical view of this defense structure in 17th century and shed light on its history of thousand years.

Keywords: Chios, castle, Evliya Çelebi, port, architecture, Byzantine, Genoese, Ottoman Empire.

